

Archaeologiai kirándulás Csanádra.

Henszlmann Imrétől.

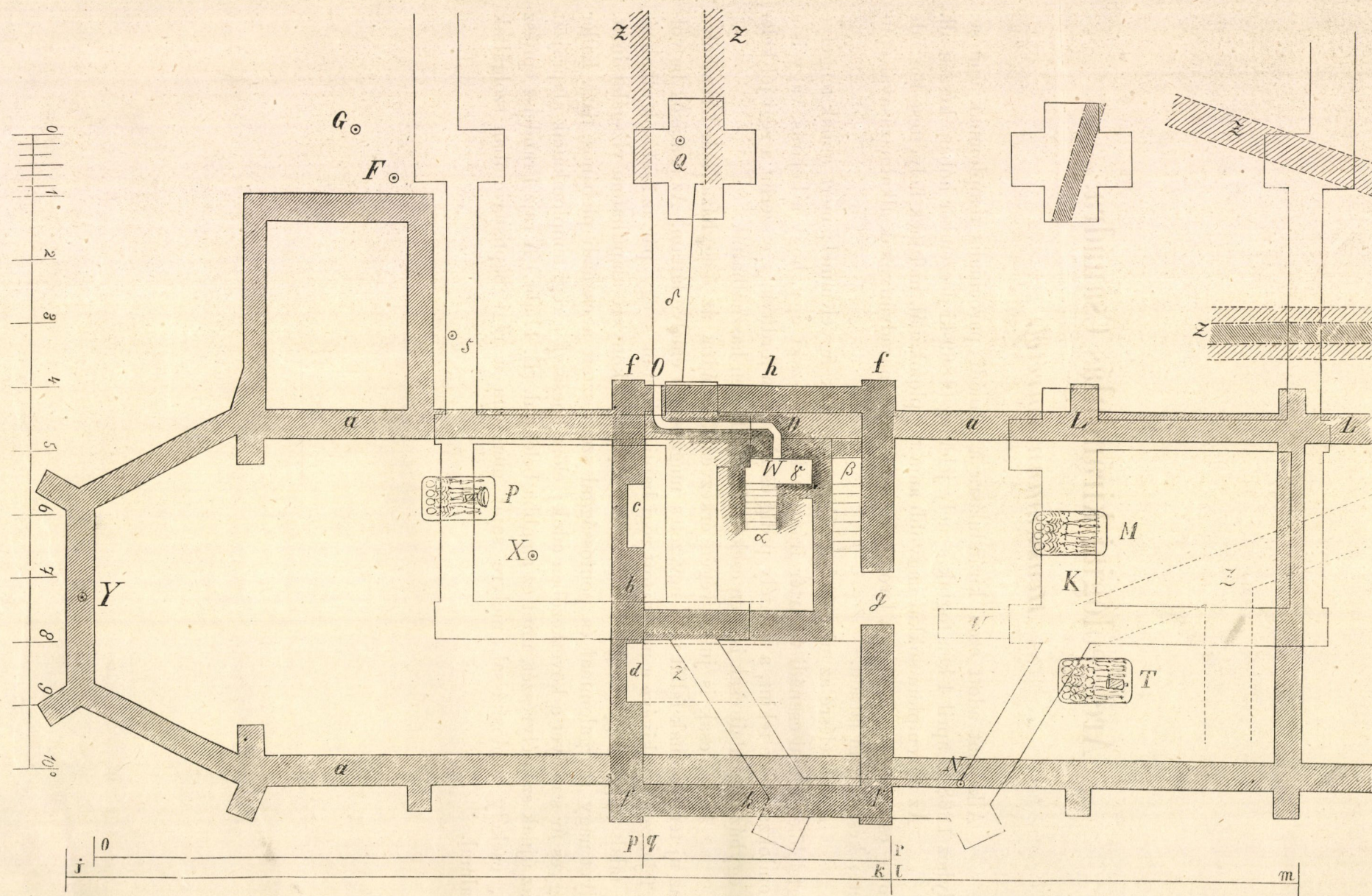
Alkalmat adott ezen kirándulásra a csanádi parochialis templomnak építése, melyhez 1868-ki april 4-kén fogtak, s mely jelenleg (1869-ki deczember hóban) készen áll.

Az új templom sokkal nagyobb ama templomkánál, melynek helyettese lön; ide s tova csucsíves stylben és a lerombolt templomka maradványának alkalmazásával építettett; készen nem láttam.

A keletelésre az új templomnál nem voltak figyelemmel; mert annak tengelye megfelelőleg a mai csanádi vásártér irányának, dél-északi úgy, hogy a bejárás, vagy is a főhomlokzat délre tekint, a szentély pedig északra van fordítva, s e szerint a régi jól keletelt egyház alapfalait csak is igen csekély kiterjedésben használhatták.

1868., csak is julius végén érkezvén Csanádra, az ó-egyházat már lerombolva és az új templomnak falait már nevezetes magasságra emelve láttam. Az ásatások be voltak fejezve s így kivéve a megtartott régi baptisterium-ot s egy pár az ásatások alkalmával talált régi tárgyat, egészben csak is azon jegyzőkönyvre alapíthatom vizsgálataimat, melyet nagy szorgalommal és pontossággal szerkesztett a csanádi plebános, tiszt. Killer Frigyes úr s melyet a következőben adok; előre bocsátva a régi templomkának alaprajzát és az újnak szentélyrészét, mint ez amabba belenyul. (L. 1. ábr.) A rajz Brandeisz építész úré, csekély módosítással, melyre saját méréseim a régi baptisteriumban szolgáltak alkalmul.

(1. ábra.)

Jegyzőkönyv

az 1868. évben a csanádi rom. kath. ó-templom lerombolása és az új-templomnak építése
alkalmával történt leletekről.

1868. évben april hó 4-én kiméretett azon tér, melyen az új, sz. Gellért emlékére építendő templom Csanádon emelkedni fog, és Bonnáz Sándor, csanádi püspök ő excellentiájának költségén építtetik.

Azon hó 6-án kezdődött az alapzatoknak ásása.

16-án lebontatott azon fal, melyben a főajtó volt.

21-én a keletről véve jobb felül eső főfal lehordatott.

22-én lebontattak a szentély falai.

23-án lehordatott azon főfal, mely keletről véve baloldalon állott.

A sekrestye nem bontatott le, hanem az építéshez szükséges eszközöknek rak-
helyül szolgál.

A falak lebontása alkalmával találtatott, hogy azoknak anyagai két román, egy átmeneti korszakból és egy tiszta góth-izlésű templom visszamaradt faragványaiából, római égetett téglák- és faragott termés-kövekből álltak.¹⁾

A. 24-én, déli részről véve, a templom torony melletti bal sarkán egy kút talál-
tatott, mely 4' széles, 3° 1' mély vala, s letek benne még a tölgyfából is, melylyel ki
volt rakva.

B. Azon kútból 1° 4' távolságban egy vonalban észak felé 3' mélységben egész
emberesontváz találtatott, mely bizonyosan koporsóba volt fektetve, miután a föld a váz
körül üreget formált, de a koporsó anyagából semmi sem találtatott.

C. Mindjárt mellette találtatott egy kút, épen oly szélességű és mélységű, mint
az előbbeni, de fa vagy kőbeli kirakásnak nyoma sem volt.

A kút mellett 2° mélységben egy nyilván rómaiaktól származó fehér cserép-korsó
találtatott, és ahhoz való pohár. A korsónak magassága 1', a poharé 5" vala.²⁾

D. A kúttól 2° 4' távolságban észak felé találtatott a harmadik kút, az előbbeni-
vel egy mélységű.

---

¹⁾ A két román-stylú templom igen kétes, legalább tiszta román maradványokat sehol sem találunk, bár kétféle régebbi építmény előzte meg a két későbbit, melynek maradványai átmeneti és az elkorcsosodásnak indult csúcsíves izlésűek. Midőn Csanádra érkeztem, a régi templomka már egészen le volt döntve; így tehát csak egyes részletét láttam, főleg pedig átmeneti stylűeket, melyeket a ledöntött épületbe építészeti anyagként vettek fel a régebbi épületből.

²⁾ A korsónak és pohárnak római származása nem bizonyos.

E. Onnét, érintett irányban, észak felé $3^{\circ} 5'$ távolságban, egy öl mélységben boltozott hely találtatott, mely kemenczéhez hasonló, s tele hamuval. Annak fenekén találtatott egy $1\frac{1}{2}'$ hosszúságú, $1'$ szélességű, $1\frac{1}{2}''$ vastagságú égetett római téglá, s a hamvak közt egy darab csirke-csont.

F. Az új templom azon részében, mely a régi sekrestyét érinti, 1° mélységben magyar réz-kupa találtatott, magyar kengyelek s apró koesi-vasak.

G. Onnét egy öl távolságban dél felé mészgödrök ásatása alkalmával 1° mélységben hasonlóan magyar kengyelek és apró koesi-vasak találtattak.

H. $2^{\circ} 1'$ távolságban délfelé találtatott a kútásáznál egy vörösmárvány oszloptöredék, mely 4 hüvelyk hosszú, és átmérőben $2\frac{1}{2}''$ széles volt.

I. Ettől egy öl távolságban $3'$ mélységben találtatott két darab karperecz, melyek egyike világos kék, másika fekete színű volt.

27-én Csanádra jött nagyságos és főtisztelendő tudós Rómer Flóris egyetemi tanár Pestről; a romok közt négy különböző korszakból való faragott köveket talált, és egy római téglát, — melyen Leg. XIII. GEM. vala — emlékül magához vett.¹⁾

K. Azon belső térben, mely a régi kolostoré volt, $2'$ mélységben egy darab szarvas-agancs találtatott, mely $1'$ hosszú, $1\frac{1}{2}''$ átmérőű volt, s már részben kővé vált; s 1° mélységben $2'$ átmérőű, a föld melegétől megfeketült, és trágyává lett kölesszalmaréteg, melyben még a mag is észrevehető volt.²⁾

L. 30-án tapasztaltatott, hogy azon falat, melyen a kolostor romjai álltak, és keletről véve annak balszárnyát tevő, a föld alatt csupa faragott kő képezte, közepe ellenben római (?) téglákkal volt telve; és hogy azon falnak alapzatai csak 1° mélységben kezdődtek; s ez a régi templom főfalának maradványa, mely nyugat felé egyenes vonalban, még a kolostoron is túl terjedt.

A termés-kövekből álló alapzatok oly erősen össze voltak forrva, hogy vassal is alig lehetett szétbontani, miért is a legújabb falaknak szintén alapzatul szolgalandanak.³⁾

Amaz alapzatok kezdetével egy irányban, padolat nyomai találtattak, mely körülbelül $8''$ hosszú, ugyanolyan széles és $1\frac{1}{2}''$ vastag égetett téglákból állott, római téglákkal texturájával. (?)⁴⁾

¹⁾ Az eddig idézett tárgyak alig bírnak régészeti érdekekkel, legalább vonatkozással nem bírnak a ledöntött templomkára; mivel attól elég messze találtattak, az új templom alapzata ásatásának alkalmával. Eszerint ezekről, valamint az új templom azon helyeiről, melyeken kiásattak, nem szólok; úgy szintén a következő I. R. és V. pontokon talált tárgyakról sem; mert ezek szintén rajzunkon túl esnek, a jelenleg épült templom területére.

²⁾ A mondat második része érthetlen, másrészt csekély jelentékenysége miatt mellőzhető.

³⁾ Nagyon sajnálom, hogy e falat nem láthattam, annál inkább pedig, mert vannak, kik e falat a római Morisenum nevű, castrum falának állítják, melyre később sz. Gellért építette templomát. Egy t. Killer Frigyes szívességéből kapott, Jankovics technikus úr által készített, igen pontos rajzból látom, hogy a falat ruházó faragott kő (Verkleidungstein) csaknem négyeges, mérvén minden oldalán mintegy $1\frac{1}{2}$ bécsi lábat; ezen nagy mérv, valamint a kődarabok rendes elrakása (Isodomum-féle rendben), végre a falnak emelkedése, közvetlen egy alatta levő sziklán, a falat még rómainak tünethetné fel; de ennek ismét ellenmond a fal mögött levő s mintegy bélését tevő téglafal, mely daczára hogy a jegyzőkönyv azt rómainak mondja, mérve és rakás-módja után, inkább középkorinak vehető. Az ítélet kétes, de mindent összevéve, hajlandó vagyok a falat inkább római korúnak tekinteni.

⁴⁾ A téglák, mint ezt t. K. úr helyesen megjegyzi, nem igen tartoznak a középkor padolataiban alkalmazott és „Fliesseknak“ nevezettek sorába.

A padolat feletti földrétegben, tömérdek megfeketült ember-csont találtatott, melyek fekvése azt tanúsítja, hogy a pusztítás alkalmával ide menekült s itt veszett emberek csontjai.

M. A padolat alatt vagy 2' mélységben 7' hosszú, 4' széles és 5' mély sír találtatott, melyben csontok valának, s római téglákból állott, csak két végén bolthajtással ellátva, másrészben bolthajtásilag összehúzva, négy nagy homokkővel fedve, de melyek a sírba omlottak, s bizonyosan ez alkalommal hullott utánok az érintett padolatból néhány téglá.

A sír hossza keletről nyugat felé terjedt, s a koponyák ebben is keletnek voltak fordítva, a lábak pedig nyugatnak.¹⁾

E téren egy kis római réz-pénz is találtatott, mely ide mellékeltek.²⁾

N. Találtatott egy kisebb buzogány, melyet a rozsdá már részben megemésztett.

O. Május 4-én kiméretett a torony helye. Azon napon találtatott az első templom főfalában, mely később föld alá került, vagy 4' mélységben, ³⁾ egy 7" széles, 7" magas csatorna, mely a fal hosszában közepén feküdt, s még egészen ép volt, nyolczadrészben iszappal telve; tehát csak vízi csatorna lehetett, és római téglákból állott.

E csatornában 1" hosszú, $\frac{1}{4}$ " széles, három vörös vonallal díszített, úgy látszik korsó-darab találtatott; $\frac{1}{4}$ " sima fekete korsó-darab, úgy 3 darab 2'''—3'''-nyi szén, melyek nyilván a nagy-szombaton kioltott szentelt tűztől származhatnak.

A csatorna kezdete már nem volt kikutatható, mert a munkások már kitörték, midőn figyelmet gerjesztett.

P. Ugyane napon a régi templom szentélyében vagy 1° távolságban a volt sekrestyétől, azon helyen, a hol a mostani, délről véve, jobb sekrestyének külső fala benyulik, vagy 1 $\frac{1}{2}$ ° mélységben az előbbi sírhez hasonló sír találtatott, mely csak abban különbözik az elsőtől, hogy ezt két kő fedé, melyek közül az egyik 4' hosszú, 2' széles és 1' 2" vastag volt; a nagyobbba emelésre szolgáló vaskarika volt illesztve.

A nagyobb kő alatt, egy márvány keresztelő kútnak felső része találtatott, s annak medenczéjében, két sima, részben megtört márványkő darab; az egyik, vörös, 6" hosszú, 4" széles és 1 $\frac{1}{4}$ vastag, a másik fehér színű 3" hosszú, 2 $\frac{1}{2}$ széles és $\frac{1}{2}$ " vastag;

¹⁾ A középkorban, midőn a temető megtelt volt, a sírok csontjait összeszedték s azokat csinos rendben elrakták a temető-kápolnában. 1864. május 5-én jelen voltam, midőn Pereghen (közel Ráczkevéhez) egy román izlésű temető-kápolna alapzatát felásták; a tulajdonképi imola mellett volt egy négyszög alakú, talán sekrestyének használt helyiség, s ez alatt roppant mennyiségű csont, mindnyája rendszeresen elrakva, s valamint Csanádon, úgy itt is, a koponyák mind a helyiség keleti részén voltak eltevé.

²⁾ A beküldött pénzecske nem római, hanem Zsigmond király korából való, legalább a sigis M U N dus névből, az M némileg, az U és N tisztán s valamennyire a D is olvasható még.

³⁾ Nem mondhatni, hogy az itt érintett helyiség, (l. I. t. 4. és 5. ábra) csak később lett földalatti; meglehet, sőt valószínű, hogy már eredetileg is ilyen volt; mert magokra az épületekre nézve a föld színének magasodása, idő folytán, nem szükségképen áll be, kivált nem, ha ezen épületek, mi itt az eset, némi magaslaton fekszenek, melyről, a különben magasodásra szolgáló anyag könnyen legördülhet s így nem szükséges az épületeket, a körülöttök felmagasodó föld miatt, újból s újból emelni. Hasonlóan Párisban, a magaslaton fekvő S. Germain des Prés nevű templomnak felülete sem emelkedett. Az érintett helyiség padlója (l. I. t. 5. ábra) jelenleg mintegy hét lábbal fekszik mélyebben, mint az új templom padlója s a jegyzőkönyvnek négy lába csakis a csatornának felső végére értendő. A csatorna téglái nem rómaiak, hanem középkoriak.

és symbolicus értelmű, — megjegyezvén azt: hogy a keresztény felnőttek és ártatlan kisdedek csontjai ott fekszenek.¹⁾

Q. Május 12-én azon oszlop-alapzatok ásásakor, melyek délről véve jobbra esnek, és pedig a második és harmadik oszlopban, 1° mélységben, rendesen befektetett embervázak találtak, keletnek irányzott arczezal. Koporsónak nyoma sem volt. A vázak régiségét bizonyítja, hogy körül-belül ugyanazon rétegben feküdtek, melyben a templomban az említett két fal között lelt keresztény-sírok; ezek a legrégiebb, északtól délnek egymástól egy ölnyi távolban feküdtek. A vázak alsó vagy felső részökben meg voltak csonkítva, a mi csak a régi alapfalak ásásakor történhetett.²⁾

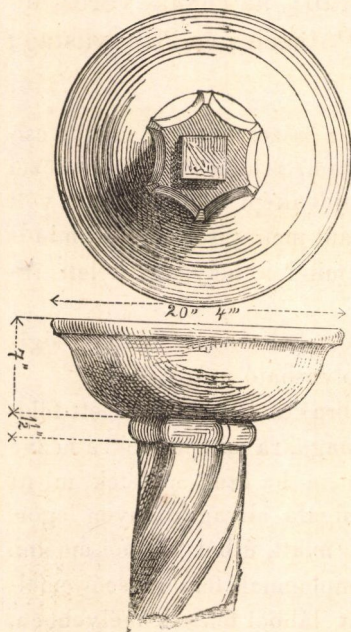
R. 15-én az oszloprend kiásása alkalmával, a délről vett első oszlop-alapnál 3° mélységű kút találtatott, 2° mélységben pedig egy négyszegletű, felső átmérőben 5 1/2''-nyi virágcserep.³⁾

S. 16-án épen a régi sekrestye melletti alapzatok ásásakor vagy 1 1/2° mélységben emberváz találtatott, mely arczezal napkeletnek volt irányozva, és római padolati téglákon feküdt. Koporsónak legkisebb nyoma sem volt.

T) Az érintett két első ossatorium-féle sírral majd egy vonalban, azon térben, melyet a régi kolostor elfoglalt, az első fellelt ilyféle sírtól 2°-nyire, a harmadik ilyféle ossatoriumbeli sír találtatott, mely 1° hosszú, 4' széles, és 5' mély volt, s római téglákból állott, bolthajtásilag összehúzáva, s 6'' vastag homokkővel fedve, melyen egy lábnyom látható. A földel a reá jött teher által széttört és a sírba omlott, utána pedig, úgy, mint az első ossatoriumbeli sírnál, néhány négyszegletű, úgy látszik, padolati téglá.

E sírban megtaláltatott azon oszlop, mely a második ossatorium-sírban lelt keresztelő-kúthoz tartozott, úgy, hogy nem lehet kételkedni, miképen ama három ossatorium-sír az első keresztényektől származott.

Azon érintett oszlop két felé volt törve. Az egyik darab 6'' hosszú és 8'' átmérőű, a másikkal hossza 1', átmérője 8''.

(2. ábr.)

¹⁾ Mint a jegyzőkönyv mondja, a P. alatti sír, vagyis inkább csont-tár, hasonló volt az M betűshez. Nem tartom különösnek, hogy e sírban az itt lerajzolt keresztelő-kútnak felső darabja találtatott, mely történetesen eshetett ide. Hasonlót vettem észre Fehérvárrt, hol az általam Albert királyának felismert sírboltban a hajdan e fölött álló emlékek több darabját leltük. A keresztelő-kút *jelképességét* e helyen tehát nem ismerhetem el addig, míg hasonló más módon vett példák e nézetet nem erősítik. (L. 2. ábra.)

²⁾ Feltűnő a két falnak közel állása egymáshoz; feltűnő továbbá azért is, mert e fal egyenesen a mindjárt (R. betű alatt) említendő kút felé tart, s az előtt éri végét; vajjon e két fal nem foglalta-e maga közé a W. alatti medenczének vízvezetékét? Az e pontban idézett csontvázakat ó-keresztényieknek mondhatjuk, ha fejök keletfelé fekve találtatott, ha ellenben, mint a jegyzőkönyv mondja, arczezal napkeletnek fordultak, inkább pogányokénak kell tekintenünk. Talán oly emberekéi valának, kik még Traján császár hadjáratai előtt éltek.

³⁾ A jegyzőkönyv R betűs kútja mintegy 60 lábnyi távolságban találtatott a jelen templom első déli pillérének középpontjától, még pedig a mostani harmadik s utolsó pillér alatt; tehát egyenes vonalban, mi szintén a 2. pontban említett falak vízvezetéki jelleme mellett szól.

Mivel a mostani templom alaprajzát fametszetünk egészen nem adja, az R betűs kút sem jelenik meg azon.

Az oszlop mellett találtatott még egy virágszerű metszéssel ellátott, $5\frac{1}{2}$ " átmérőű, 9" magas, terméskő-oszlop.

Mindhárom ossatorium-féle, és az első keresztényektől származó sírban a csontok vastagságra és nagyságra nézve feltűnők és rendkívüliek voltak.

Ugyane napon találtatott meg a kriptának 2-ik tiszta római téglákból álló bolt-hajtása, mely az első alapzatok fölött 1° -nyire van.¹⁾

U. Ugyanazon napon találtatott az előbbeni ossatorium-féle sírtól, vagy 1° -nyi távolságban keletfelé egy kősarkophag, mely hosszú négyszöget képez, s külsőleg $1^{\circ} 9''$ hosszú, $2' 10''$ széles, $1' 7\frac{1}{2}''$ magas, üregében 1° hosszú, $2' 3''$ széles és $1' 5''$ magas; fedele pedig $2^{\circ} 2''$ hosszú, $2' 10''$ széles és 4" vastag; és mésztapaszszal, azaz betonnal volt körülvéve.

Ama sarkophagban 4 lábujj-íz találtatott, nemkülönben vérnyomok; másrészt a fedélen felismerhető volt, hogy már egyszer felemeltetett.

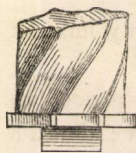
A fennevezett sarkophag, úgy látszik, IV. (Kun) László magyar királynak koporsója, melybe mindjárt megöletése után tétetett és Csanádon eltemettetett, melyből későbbben kiemeltetve, és más koporsóba tétetve, a történet állítása szerint Nagy-Váradra vitetett, mikor a — talán rothadásnak indult — testről ama 4 kis csont visszamaradt, hol eszerint még Árpád-vér látszik.

A sarkophag két hosszabb oldalán bevágott kereszt van, s megjegyzendő, hogy az egyik oldala ki van faragva, a másikon nyilván idő rövidsége miatt csak megkezdetett.²⁾

V. Május 26-án a délről véve első baloszlop ásásakor $1\frac{1}{2}^{\circ}$ mélységben egy vas csákány találtatott, és egy cserép kupa, melynek felső átmérője 3", és egy terméskő-osz-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy valamint itt, úgy másutt is, hol e szó előfordul, az „ossatorium“ helyébe „ossuariumot“ kell tenni. Mit a 6. l. 1. jegyzetében mondtam, ugyanaz áll az itt talált keresztelő-kút alsó részére nézve is, melynek rajzát 3-dik ábránk adja; tehát jelképes jelentést ennek sem tulajdoníthatunk. E keresztelő-kutacska, vagyis inkább keresztelő-medence, stíljé után ítélve csakis a XV. században készülhetett; miből világos, hogy ha egykorulag került a csontokkal a csont-tárba, mi igen valószínű, az utóbbiak sem lehetnek ó-keresztényekéi; de ezen tagadó nézet mellett még a következő eszmelánczolat is szól. A P betűs ossuarium a hajdani altemplomban, vagy alsó kápolnában áll s ide alig helyeztethetett, mielőtt ezen helyiség földdel nem töltetett be, s így megszűnt altemplom vagy alkápolna lenni. Az altemplomok leginkább a XIII. században szűntek meg, nálunk azonban igaz, még későbbben t. i. a XIV. és még a XV. században is építettek ide s tova altemplomokat, de ez ellenkezőleg történt más keresztény országok szokásával. Valószínű tehát, hogy a P betűs ossuarium nem régiebb a XV. századnál, és mivel alakjára nézve ezzel megegyező volt az M és T betűs ossuarium is, e kettő sem régiebb amannál. Ehhez hozzáadhatjuk azt is, hogy a csontok egybegyűjtése nem ó-keresztény, hanem csak későbbi középkori szokás. A pont utolsó passzusában „Ugyane napon találtatott“ stb. érintett „krypta“, a szentély alatt levő altemplomkáról szól; az itt említett „bolthajtás“ tulajdonképpen nem bolthajtás, mert a bolt maga a legújabb ásatások idejében többé nem létezett, hanem csak hevederív, ama hevederív, mely az altemplomkába vezető két ajtónak felső záradékat képezte; ezt ugyan magam nem láttam, hanem alig hiszem, hogy, mint a jegyzőkönyv mondja, „tiszta római téglákból állott.“ Általán megjegyzem, miként, bár Csanádnak régi római *Morissenum* név alatti fennállása nem kérdéses; mégis csak kevés valóban római téglát találtak az ásatás alkalmával; a téglák csaknem mind középkoriak, s mivel a római vidék kőben igen szegény, a középkori építmények csupán csak téglából lettek szerkesztve; ezért is hol faragott kővel találkozunk, mint például a 4. l. 3. jegyzet építményében, inkább római eredetre következtethetünk.

²⁾ Ezen igen nevezetes sarkophagról alább tüzetesebben fogok szólni; itt csak előlegesen megjegyzem, hogy azt, mint a jegyzőkönyv teszi, IV. László királynak nem ismerhetem el.

3. ábra.

lop, melynek átmérője 3'', hosszúsága pedig 2'; a második oszlopnál pedig egy 3 öles kút, mely azonban semmi érdekes jelleggel nem birt.

W. Junius 4-én a föntebb érintett csatorna nyílását kutatván, kitűnt, hogy ez a templomba szolgált, és pedig az első templom szentélyébe; a befolyási hely két mellékfallal volt körítve, melyek ott egy 16□' tért képeztek, azon helyet, a hol a felnőttek keresztelése per immersionem történt.

A hely azon része, a hol az elzáratott, elpusztult; csak egy ajtósark, s egy hajtűnek felsőrésze találtatott a földben, egyszersmind nem messze onnét egy nagy darab összeolvadt ércz, annak tanuságául, hogy azon részekben is nagy tűzvész uralkodott. E hely emlékül beboltoztatik, miután épen az új templom sanctuariuma elé esik.¹⁾

X. Junius 7-én kikutattatott a régi kriptának jobb fele, hol égett emberek hamvai és egy kard — mely az ott dühöngött véstől felpattant — találtattak.

Y. Junius 10-én az oltármögötti falban, vagy 4' mélységben, sárga homokkőből készült, négyszögű üreggel ellátott, koporsószerű alapkő találtatott, melyre kereszt van vágva. Az üregben, ezt teljesen kitöltő négyszögű bádogszekrény találtatott, melybe bizonyosan az okmány volt téve; de a bádogot a rozsdá annyira megemésztette, hogy szinte szétesett, s alig mutatja valami, hogy abban okmány feküdt. A fennmaradt parányi iromány-darabkák sem nap, sem szárító levegő által nem nyerték vissza ruganyosságukat.

És mert az alapkő fellelése után, a reménység, valami okmányra találhatni, eltűnt; ezen jegyzőkönyv a felterjesztésre érettnak találtatik, és ideiglenesen bezáratik.²⁾

Kelt Csanádon, 1868. évi juniushó 25-én.

Killer Frigyes, csanádi plebános.

Brandeis, építőmester.

Kompér György.

---

¹⁾ Az itt leirt baptisteriumról is alább tüzetesebben fogok szólani; e kis építmény hazánk legnevezetesebbjei közé tartozván, különös figyelmünket nagy mérvben veszi igénybe.

²⁾ A köladácskát, melyben a bádogszekrény összeroncsolt lemezei találtattak, a parochián eltették. A szekrény eredeti alakjára többé rá nem ismerhetni, de a köladácska épen maradt; idoma a XV. század izlésének felelve meg, ez is a mellett szól, hogy a csak imént ledöntött templomka ugyane században épült.

Tekintsük már most a történeti adatokat, a mint azokat Bárány és Fuxhoffer-Czinár egybe gyűjtötték.

Bárány Ágoston „Torontál vármegye Hajdana“ című 1845-ben, Budán, a magy. k. egyetem betűivel nyomtatott munkája 87 s köv. lapján így szól Csanádról:

„*Csanád*. Világrendítő korában Romának, *Morisium*, *Morisseum*, vagy *Morisen*a név alatt hódolt ez, mint Dacia ripensis roppant és fényes városa,“ (talán inkább csak nagyobb castruma?) „a nyugati római hatalomnak. *Morisseum* nevét sz. István alatt veszté el: midőn Csanád, Doboka fia, a pártütő Achtumot, *Morisium* birtokosát leküzde. A király parancsából, ekkor nyert Csanád-nevet, — püspökmegye azonban sz. István alatt még Dioecesis Morisiensisnek neveztetett, — mely birtokosát, első főispánját Csanádban üdvözlé. A királyi oklevelekben 1163. Sunad-, 1178. Cenad-, 1221. Chenad-, 1226. Canad-névvel jelöltetik.“

„*Csanád*, háromnevű vármegyének székvárosá lön; s hihető; még Gejza vezér alatt rendezteték vármegyévé e tartomány egyik része. A vár, melyhez az Árpád vérű királyok alatt, többek közt a nicholai várjobbágytság is tartozott, minden sánczok nélkül (?), a Maros folyónál emelkedék, valószínűleg már a magyarok bejövetele után épült.*)“

„A Bakony rengetegei béli remeteségéből szinte erővel téteték ide püspöknek, a hajdan Aquilejában, a rosacensi apátságban szerzetes életet élt Sagredoi Gellért, kinek sem születése ideje, sem Magyarországra jövetele éve nem bizonyos. A sz. király elhunytá után, 1041 évben, Aba tört a királyi méltóság után. *Csanádon* — hol Péter párthívei közül 50 főembert meggyilkoltatott, — kívánt ő megkoronáztatni Gellért által; de ez a hűtlenség ily szolgálatától idegenkedék. Midőn azonban a jog ellen behelyezett király, az egyházba kísértetett, szószékbe áll Gellért, tolmács által, az úr szörnyű ítéletét neki megmagyarázandó. A király haragjától félve, letilták a nagyok a tolmácsot, a jóslat kimondásától. Gellért azonban a tolmácshoz így szavalt: Féld az istent, tiszteld a királyt, s híven nyilvánítsd atyád szavait neki. Remegve fogadott szót az: de szerencséjére a király is reszkete, csak saját üdvére, s tanuságára hatólag nem.“

„Abát Péter követé a kir. székbén. De midőn ez Henrik császár előtt, párthívei közt így nyilatkozott: hogy Magyarországot neki köszöni s azt tőle hűbér gyanánt akarja átvenni s ezért neki fölbonthatlan hódolatot és hűséget ígér; ez valóban rosszul számított lépés volt. Ezt a gyors hír, az egész honban, mint legundokabb honárulást festé. Péter ellenségei, mind az egyházhoz, mind titkon a pogányszertartáshoz szítók, *Csanádra* gyűltek s elhatározáék Péter letételét. E gyűlésen bizonyosan ellenszegült Gellért; de szavai az elkeserült kedélyek által el nem fogadtattak s Péter megfosztatva szemei világától, Székes-Fehérvárrt fogságba tétetett, hol a búbánat hóhérlá meg!“

„András király alatt, a pogány szertartás visszaállítása vétetett czélba. Épen a királyhoz utazott Gellért; s utjában, a marczonák vezére által kövekkel dobáltatott, megfogattatott s Budán a kelemföldi hegynél 1047-évben, szept. 24-kén egy magas kőszitről letaszíttatva s láncával agyon szúratva, vértanui koszorújn húnýt el az úrban. (Vion vita S. Gerardi. apud Katona Hist. Reg. T. II. p. 15. seq.)“

„A csanádi püspöki széket 1030-ban**) alapítá szent István, midőn Achtumot, e környék pártütő hűbérnökét leküzde s a püspökséget kir. bőkezűséggel, több jószággal

*) Katona T. I. p. 86. seq. Azonban a lunaelaci kéziratban Marosvár-név fordul elő; de egyébiránt is igen valószínű, hogy a magyar itt még a római castrum maradványait találta.

**) Pray Spec. Hier. H. P. II. p. 285—1035-ik évre teszi a püspökség kezdetét.
Archaeolog. Közlemények. VIII. köt. I. füz.

ajándékozta meg, később Zsigmond király a régít új adománya által erősítte meg, részint még bővíté jövedelmeit. Pogányok laktak e vidéket nagyobb részben akkor, midőn Gellért 7 év múlva fölszállítottatása után, e papmegyét átvette. A patarenusok többször elfojtott tévelygése is súlyosan nyomak a kath. vallást. *A görög barátok, kik Csanádon laktak*, keveset sikeresíthettek; az új püspök épen nem használhatta őket. A püspököt a király parancsára, a pécsváradi apátságból 2 a szalavári- s bakonybeli-, zabori- és pannonhegyéből ugyanannyi áldozó szerzetesnek kelle követni, a lelkiekben munkálandóknak. Ezek közül heten, név szerint: Albert, Fülöp, Henrik, Crato, Takló s István magyarok voltak. Ezek lakásául némelyek szerint Orod volt kitérve, hová zárda és templom építtetett. *Az alatt a sz. János görög zárdát foglalták el*, melyet némelyek szerint sz. István engedelmével, Ach-tum alapította: hogy a veszprémvölgyi bazilita-apátság innen könnyebben juthassanak lelkészhez, mint Constantinápolyból: s a görög barátok, kik görög szertartással végzik az isteni tiszteletet, apátságokkal *Krassovára tétettek át*. Bizonyosabb azonban a lunaelaci zárdai kéziratból: hogy a most érintett *benedekrendi szerzetesek*, Csanád vezér által, az orosz-lánosi görög barátok részére épített zárdába szállítottván, a monostor felszentelése után, *tüstént Csanádra vitett k s itt a sz. János monostori görög apát szerzetes társaival együtt az új-jonnan fölszentelt orosz-lánosi kolostorba, a benedekrendi vendégek pedig, ezeknek Csanádon üresen hagyott zárdájába, mely a püspököknek is lakul szolgált, szállítottak addig: míg a Csanádi sz. György tiszteletére emelt templom s monostor elkészült.*)*

„Szelíd, jámbor s vidám lelkeért minden szereté Gellértet. Gazdag, szegény, öreg, ifjú csapatonként járt Csanádra: látni az isten emberét s hallani, tőle tanulni s közremunkálása által megkeresztelkedni. A körülbelől fekvő városokban 5 falvakban egyházak épültek s a mint egyszer harmincz, csak imént megtért lovag, fiaikat hozzávivén, kérék: hogy azokat oktathá, Csanádon egy házat iskolává alakított, s oda tanítóul a bakonybéli apátság szerzetesei közül legtanultabbat Valtert helyezé. E székes-egyházi iskola rövid időn lengyel-cseh-német- sőt francziák odatódulása által oly népdús lön: hogy Valter, a munkasúly alatt lerogyva, a püspök a székes-fehérvári kis tanodához volt kénytelen segédért folyamodni.“

„Gellért lelkét buzgó érzelme tulemelé a földieken. A makai erdőség ligetei közt remeteséget állított s itt mulatozott néha, kísérő cselédség nélkül egyedül ajtatos elmélkedéseibe mélyülve több napig is. Gellért tetemeit, holta után hét év múlva a király meg-egyeztével sírjából Maurus csanádi püspök s Fülöp apát, kit a boldog szűz monostorában**) némelyek szerint, de helyesebben a sz. György csanádi apátsága monostorában, sz. Gellért még életében magasított azzá, véteté föl s Csanádra vivék, s itt a kanonoknak Fülöp apáttali abbeli versengése után: hová temettessék el a vértanu? *a boldog szűznek általa emelt templomában, maga számára készített sírboltba tétettek, még egészen ép földi maradványai*. A boldog szűz e monostorára, — mely a keresztelő sz. János egyháza mellé

*) Később látandjuk, hogy a csanádi sz. György templommal monostor nem volt összekötve hanem hogy ez volt a csanádi püspök székes-egyháza.

**) „Vannak, kik a sz. György vértanu és a bold. szűz csanádi apátságait egynek tartják. Csalatkoznak. Egykoru írókban nyilván enlítették: hogy sz. István a bold. szűz apátsága istápolására, mi és mennyi adománnyal járult, de ugyanazon írók s ugyanott a fönnirt adományok elősorolása után, tüstént s megkülönböztetve így folytatják: Sz. György csanádi apátsága munkájához pedig sz. István 1000 márkát ígért, s le is fizeté. Bizton állítjuk, hogy Csanádon valamint a sz. György vértanu, úgy a bold. szűzről nevezett két külön apátság volt. S. Gerardi scripta et acta Conf. Mur. Monast. Lunaecensis.“

épült, — az első sz. királytól 500 márkát nyert Gellért, 10 vég bársonyt, 50 vég posztót. A királynő 4 vég bársonyt, s ugyanannyi vékony gyöcsöt. 1361-ik évben Erzsébet, Károly magyar király özvegye, e monostort épületekkel bővíté, drága ékszerekkel s kelyhekkel gazdagítá és arany-ezüstműví sírboltot építtete. Sz. Gellért nagyobb csontjait ezüst koporsóba, szőröltönyét, fővegét, testét kínzott ostorát s kisebb csontjait márványba téteté. Innen későbbben 1400-ik évben Velenczébe a sz. Donat egyházába szállíttattak földi maradványai.“

Fuxhoffer-Czinár Monasterologiaja I. köt. 199 s k. l. ide vonatkozólag ezeket olvassuk :

„Abbatia S. Georgii Mart. de Csanád.“

„Fundata a Sancto Gerardo primo Csanadiensi Episcopo, vivente adhuc S. Stephano Rege sub annum circiter 1035. dicitur, quam tamen hoc sub titulo unquam Csanadini existisse, ostendi nequit. Unde error manaverit, patebit ex iis, quae mox ad Abbatiam B. M. V. de Csanád adferemus.“

„Abbatia B. Mariae Virginis de Csanád.“

„Biographus S. Gerardi, unicus est, ut videtur, eorum fons, quae sive de ea S. Georgii de Csanád putatitia hucusque innotuere. Hunc Ignatius Comes de Batthyán, Episcopus condam Transilvaniensis, Vir magnae eruditionis in opere: S. Gerardi Episcopi Csanadiensis Scripta, et Acta hactenus inedita sub titulo legendae majoris edidit, in quo duo monasteria occurrunt a S. Gerardo exstructa: quorum unum S. Georgii Martyris, alterum B. Mariae Virginis compellatur. De illo Anonymus iste Biographus apud Batthyanium pag. 331. haec habet: „Crescente numero fidelium et Clericorum, Vir Dei per Urbes singulas fabricabat ecclesias: principale quoque monasterium, quod in honore B. Georgii Martyris ad litus Morosii construxit, sedem Morisenam appellavit. Beatus autem Rex Stephanus ipsam nobiliter dotatibus muneribus exornavit, in quo monasterio aram ad honorem Dei genitricis erigens, et ante ipsam thuribulum argenteum fixit, duos propectae aetatis adhibens homines in ministerio ad vigilandum, quatenus ad nullius horae spatium ibi odor Thymiamatis deesset.“ Alibi vero (p. 328.) postquam de nobilium juvenum sub Valtheri magisterio in literis profectu narravisset, „Isti sunt, inquit, primi Canonici in monasterio beati Georgii ordinati, quos Episcopus sub maxima diligentia nutrebat; eo quod non essent alienigenae, sed patriotae; quatenus per eos Ecclesia Dei posset magnificentius exaltari.“ Ex his clare patet Biographo nomine Monasterii S. Georgii Ecclesiam cathedrallem cum adiuncta Canoniorum tunc adhuc cum Episcopo sub eodem tecto viventium habitatione venire, nomenclatione hac aevo illo plurimum usitata.“

„Monasterium B. Mariae Virginis Csanadini existisse, et ab eo S. Georgii, de quo nunc egimus distinctum fuisse, cetera inter ex eo biographiae loco evidens est, ubi (pag. 354.) altercatio inter Canonicos Csanadienses, et Philippum Abbatem S. Mariae Virginis de loco Sepulturae S. Gerardi Pestino relati orta describitur. „Ibi ergo, inquit biographus, Philippus Abbas cum Canonicis, et Monachis induti ornamento sacerdotali cum magna processione sanctum corpus tollentes ad monasterium *beatae Virginis, quod ipse vivus pro sepultura construxerat*, juxta Ecclesiam S. Joannis Baptistae deduxerunt; factaque est altercatio inter Philippum Abbatem et Canonicos. Dicebant enim Canonici, *quod in Ecclesia Cathedrali deberet sepeliri*; e contra Philippus Abbas auctoritate apostolica, quam Vir vivens procuraverat pro sepultura sua, dicebat *sepelire in monasterio Beatae Virginis*. Tandem (lege: tamen) primo Canonici sanctum corpus portantes ad Ecclesiam S. Georgii . . . nullatenus deponere potuerunt: nec de se deponi permisit, nisi in loco memorato, ubi elegerat sepul-

turam. Unde hi, qui feretrum portabant, ibant cum miraculo, sequentes, quo ducebantur inviti. Cum autem ventum fuisset ad praedictum locum sepulturae, tanto pondere portantes sacrum corpus oppressi sunt ut . . . si eis hoc gravamen in via accidisset ipsum corpus reliquissent.“

„Duo igitur distincta monasteria*): unum Cathedrale, alterum stricte monasticum S. Gerardus extruxit, et quidem sub titulo B. M. V. cui Abbas praeerat, priori vero Episcopus, in quo Canonici Ecclesiae S. Georgii degebant. Unde una tantum Csanadini Abbatia, ea nempe B. M. Virginis eruitur. In horum aedificatione S. Gerardus per S. Regem Stephanum, et (si Wionis textu contenti sumus) per Reginam sublevabatur. Ita enim biographus: „Monasteria autem beatae Virginis, ubi sibi locum sepulturae elegerat, illa vice (nempe apud Regem existens) quingentarum marcarum summam a Domino Rege obtinuit cum decem petiis purpurarum vel quinquaginta petiis pannorum: a Regina vero quatuor petias purpureae ac totidem sindones. Ad opus quoque S. Georgii mart. mille marcas promisit, quas in diebus suis integraliter juxta promissum adimplevit.“ Postremum hoc M marcarum oblatum ut reginae clarius assereret Wion, post vocem Sindones posuit relativum: quae, quod in primitivo textu deest. Ceterum etiam sine hac interpolatione, contextus idem fere praestat, quod Wion obtinere studuit.“

„E singulari cultu, quo S. Gerardus (eodem biographo teste) S. Dei Genitricem prosequabatur, in totam gentem hungaram illa prae aliis nationibus christianis Mariam colendi pietas videtur derivata; quam ut primi Hungari testatam facerent: nunquam eam aliter, quam Hungariae Reginam et magnam Dominam compellarunt et nec compellaverunt unquam, nisi prius reverenter caput nudavissent. Quam reverenter hodie purissimae Virginis nomen ex ore hungaro prodeat, tristis experientia quotidie docet.“

„Nomen primi Abbatis hujus monasterii pariter ex eodem biographo discimus, qui (pag. 352.) sic habet. „Maurus Episcopus Csanadiensis et Philippus Abbas monasterii b. Virginis de Chanadino, quem S. Gerardus adhuc vivens praefecerat in praedicto monasterio, abierunt ad Regem Endre (Andream I.) cum multitudine nobilium de episcopatu Chanadiensi, petentes, quatenus corpus S. Gerhardi Martyris, quod sepultum esset in Capella Beatae Virginis in Pest, permetteret libere ad Sedem Morisenam transferre.“ Perstitisse monasterium hoc in statu ad Ludovici I. Regis aetatem et S. Gerardi corpus in ecclesia eiusdem monasterii eo regnante adhuc quievisse, testis est continuator biographiae supradictae, qui ad annum 1361. refert, quod Regina Elisabetha, Caroli Regis vidua, materque Ludovici Regis: „ex quo de quadam infirmitate sua per merita S. Gerardi convalesceret, ideo eadem Domina ex devotione, quam ad ipsum S. Gerhardum habebat, monasterium ipsius Viri Dei in aedificiis extendit, et pluribus ornamentis pretiosis et calicibus decoravit; insuper sepulcrum de argento et auro mirifici operis Reliquiis eiusdem Sancti relevandis parari fecit.“ Mabillonius scribit, sancti Martyris corpus Venetias fuisse translatum circa annum MCCCC, illudque ibi in Ecclesia S. Donati servari, translationemque factam esse 23-a Februarii, qua Martyrologium benedictinum S. Gerardi meminit. Cum translatione corporis S. Gerardi etiam monasterium mox desiisse facile conicias e circumstantiis temporum illorum (?) Nam si quae alia regni Hungariae provincia, vel maxime Csa-

---

*) A monasterium szó itt nem jelent szükségképen zárdát vagy kolostort; mert a középkorban monasteriumnak parochialis templomot, székes-egyházat és még tornyot is neveztek, sőt a monasterium szó épen a magában álló toronytól származtatott. Monasteriumnak nevezik a régi írók nálunk a székes-fehérvári királyi egyházat is.

nadiensis, tanquam imperio turcico vicinior, iam Saeculo XV. furori barbarorum patuit. Monasterium Benedictinis vacuum, Patribus Franciscanis restaurandum, incolendumque superiore Seculo traditum est. Abbatiae huius in Schematismo regni Hungariae et eo Dioeceseos Csanadiensis nulla mentio.

Az 1868-ban lerombolt csanádi régi templomka.

Az előrebecsátottak Csanádon több templomot említenek, mint sz. Gellért korában létezót:

Sz. János görög templomát.

Sz. György templomát (monasterium)

Sz. Mária templomát (apátság) és

Keresztelő sz. János templomát. *)

Láttuk, hogy a sz. Jánosnak szentelt görög templom a sz. Gellért által meghívott benedekrendi vendégek ezeknek (a görög barátoknak Csanádon üresen hagyott) zárdájába, mely a püspöknek is lakul szolgált, szállítottak addig: *még a csanádi sz. György tiszteletére emelt templom és monostor elkészült;* mert később elbeszélé, hogy sz. Gellért „a boldog. szűznek, általa emelt templomában, maga számára készített sírboltba tétettek még egészben ép földi maradványai.” Ezt megelőzőleg a székes-egyház kanonokjai elébb a testet a székes-egyházban akarták eltakarítani; mi nem sikerülvén, átvitték sz. Mária templomába. A székes-egyház tehát nem volt a b. szűznek szentelve. Ha már most nem tesszük fel, hogy a benedek rendnek Csanádon két apátsága volt, még pedig egyik magában a székes-egyházban, mi mindenesetre igen valószínűtlen, nem lehet egyetértünk Báránynyal, midőn Fülöp benedek apátot sz. Mária című zárdától a sz. Györgyébe helyezi át. Ellenben egyet kell értenünk Fuxhoffer-Czinárral, ki a sz. Gellért által kinevezett apátot a sz. Mária című kolostor apátjának és a székes-egyházat sz. György címűnek mondja.

Továbbá a Keresztelő sz. János templomát ugyanazonosnak kell tartanunk a sz. János című görög templommal, melyet a benedekrend átvette a görög barátoktól, s e szerint volna két templomunk: a

1. Sz. György nevére szentelt székes-egyház sz. Gellért s később Maurus püspökkel, és a

2. Sz. János, később sz. Mária tiszteletére felszentelt apátsági templom, Fülöppel a benedekrend apátjával.

Az 1868-ban lerombolt templomka nem lehet a hajdani csanádi székes-egyház, annak tehát sz. Mária apátsági templomának kellett lennie.

*) Ezekhez még hozzá adható sz. Gellért vagy Bernard csanádi apátságnak temploma, mint később keletkezett; azonban ezen utóbbi templomról oly keveset tudunk, hogy, bár Fuxhoffer-Czinár idézi egy 1493-ban kelt pápai bulla nyomán (l. Monast. I. 201. s k. l.) maga is alig hiszi, mikép ezen egyetlen okirat nyomán, hajdani fenállására biztos következtetést lehessen vonni.

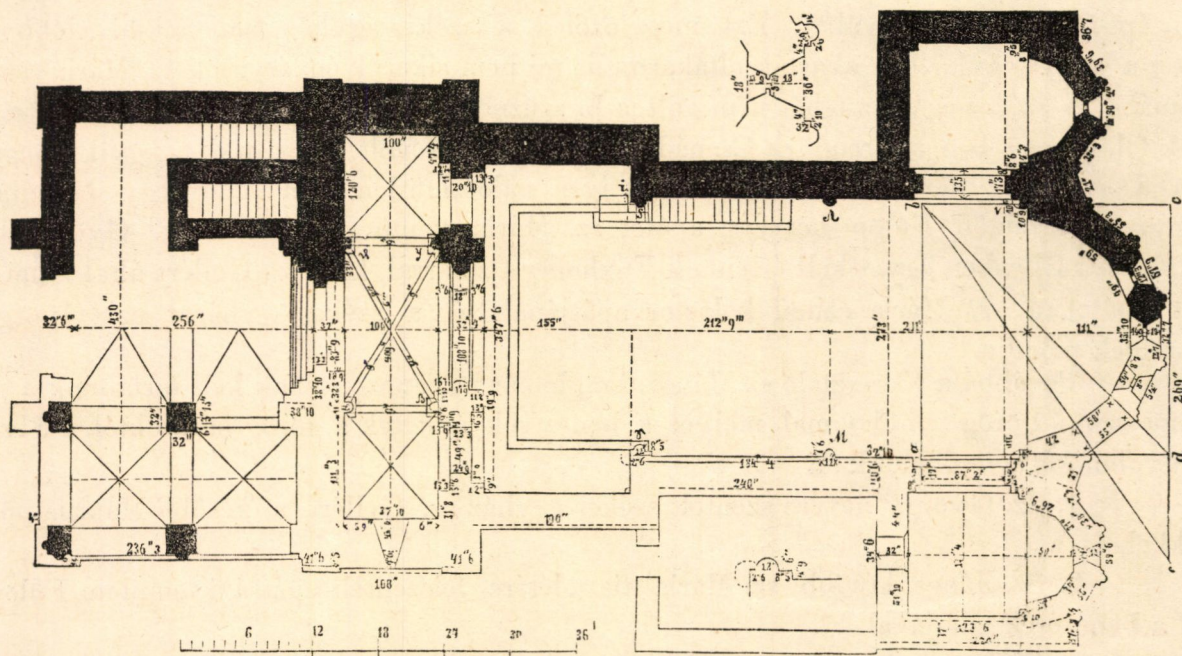

Minden író, ki ez ügyben nyilatkozott, a fentebb érintett templomokat a csanádi várba helyezi, ez pedig oly kicsiny, hogy két templomon s az egyikhez kötött benczések kolostorán, s a püspök és kanonokok lakásán kívül alig fért el abban más épület, ha t. i. a jelenvaló magaslatot tekintjük a hajdani castrum területének és hitelt adunk Rómernek, ki a régi várna területét a csekély látható maradványok után határozta meg.

E magaslaton délfelé feküdt a lerombolt templomka hozzá tartozó kolostorával és a netaláni legrégibb püspöki lakkkal. Párhuzamosan azzal pedig, északfelé áll még ma is a görög hitűek nagyobb mérvű temploma. Az utóbbiak táján nagyobb építménynek maradványai találhatók, melyekről így ír t. Killer Frigyes plebánus 1869-ki márt. 17-kén kelt levelében:

„Nem csak a templom körül, hanem azon helyen is, mely a görög keleti templom előtt, a görög egyesült plebános udvarán fekszik, földalatti ürességet érezni, itt érdekesek volnának az ásatások; mert ha a lerombolt templomnak helye keresztelő sz. János (későbbben a b. szűz) templomának helye, talán azon ürességek kripták lehetnek a sz. Mária (vagy sz. György) tiszteletére emelt egyháznak, mely történelmi észrevételek szerint azon templomnak szinte tőszomszédságában feküdt; és a sz. Mária (vagyis sz. György) tiszteletére emelt templomot annál inkább itt sejthetni, miután az érintett udvaron sokféle alakú égetett régi téglák és kövek tanúsítják, hogy e helyen valamikor nagyobb szerű épület állott.“ (t. i. a csanádi székes-egyház)

A lerombolt templom igen kismérvű, mi az itt adott és a magyarországi kisebb mérvű apátsági templomok közzé tartozó kisbényi templomávali összehasonlításából (l. 4. ábr.) világosan kiténik. (V. ö. az 1862-ki „Archaeol. Közlemények I. füzetét).

(4. ábr.)

A kis-bényi templomnak hossza, nagyterjedelmű előcsarnoka nélkül, ürben mintegy 70 láb; a csanádi lerombolt templomé csak egy lábbal több, mintegy 71 bécsi láb.

A szélesség a következő :

Kis-Bényben.	Csanádon.
a) a kereszthajóé . . . . . 53'	} egyaránt mintegy 30'
b) a hosszhajóé . . . . . 24'	
c) az utolsó (nyugati) osztályé 30'	
d) a toronycsarnoké . . . . . 36'	

Ha a kis-bényi négy szélességi tétel közép nagyságát, mintegy 36 lábat, 70 lábnyi hosszával szorozzuk, ür-területeül (im Lichten) 2520 négyszeg lábat nyerendünk.

Ha a csanádi templom 71 lábnyi hosszát egyaránti 30 lábnyi szélességével szorozzuk: ür-területe leend csak is 2130 négyszög láb.

E szerint a kis-bényi templom csaknem 400 négyszöglábnyival nagyobb, még pedig elnézve főapsisától, két mellékkapujától, minők Csanádon nem fordulnak elő, és igen tágas előcsarnokától, melynek terét ugyancsak hozzá adhatni a temploméhoz.

Ezen egészbeni nagyobb kiterjedésnek megfelelően azután az egyes tagok mérvei, melyeknél mindegyik, kivált az oszlopoké sokkal nevezetesebb Kis-Bényben, mint Csanádon. Így vannak Kis-Bényben 28—25—20 és 18 hüvelyknyi magas kapitaelek, ellenben Csanádon a fenmaradt kapitaelek magassága csak 13'' 6''' és 11'' 3'''-at tesz. A fél oszlopok átmérője Bényben 18''-tól 10''-ig változik, míg Csanádon a fenmaradt oszlopok átmérői hasonlóbbak egymáshoz, mert itt csak 16''-tól a 13''-ig látható különbség fordul elő. Az oszlop átmérője közt a két helyen tehát oly nagy különbség nincs, mint a kapitaelek közt, mi onnan magyarázható, hogy az átmérő lényeges szerkezeti rész, ellenben a kapitael inkább díszítő tag, mely tehát mérvei meghatározásánál több szabadságot enged.

De folyamodjunk más, még sokkal közelebb eső rokon példányhoz. Az 1869-dik év aug. és szept. havában folytatott kalocsai ásatások, melyeket Hajnald érsek bőkezűségének és ügyszeretetének köszöntünk, a sz. István korában Kalocsán épített székes-egyház alapzatát hozták napfényre. Ez az első eset, mely lehető teljességben megismertet egy e korból származó magyar székes-egyház alapzatával. Igaz, hogy ezen templom sem tartozott a nagyobbak közé; mert sz. István idejében már a legsürgetőbb szükségnek elégtételével beérték és, mint többször kinyilatkoztattam, nálunk az emlékszerű építészet általánosan még a székes-egyházaknál sem honosult meg e korban: de ha a kalocsai templomka 30'-ra terjedő ür-szélességét, mintegy 90 lábra menő hosszával szorozzuk, mégis már 2700 négyszög lábat, s így egy negyeddél több tért nyerendünk, mint a mennyit a csanádi templomkában találtunk, ezt pedig elnézve attól, hogy Kalocsán még nagy előcsarnok is csatlakozik a belső építményhez és hogy alkalmasint az itt előforduló *négy torony* alatti tér is hozzá számítandó a templom üréhez. Továbbá itt is, mint más legrégibb magyarországi székes-egyháznál *négy torony* van, mely négy tornyot Magyarországon és sz. István korában az efféle épület jellegként kell tekintenünk. Ellenben Csanádon torony épen nem létezett; mert nyugaton a templomka egész homlokzatát elfoglalta a káptalanház, délkeleten és északkeleten pedig semmi toronynak nyomára sem akadtak. A mérv arányokhoz pedig hozzá kell adnunk, hogy a XI. század elején Csanád, mint régi római város, (Moriseum), mindenesetre sokkal nevezetesebb hely volt az újabb Kalocsánál s következetesen nagyobb, terjedelmesebb, nem pedig kisebb székes-egyházat követelt; egészen eltekintve attól, hogy az ujonnan keletkezett keresztyén vallás ép úgy volt veszélyeztetve Csanádon mint Kalocsán s hogy így amott is, mint itt, a székes-egyházat erőd alakban kellett építeni, nehogy azt az ellenséges pogányhitű könnyű szerrel lerombolhassa.

Ezek szerint, ha a Csanád várában állott két templom közül választanunk kell, az 1868-ban leromboltat nem tarthatjuk a régi székesegyháznak, hanem a bold. szüzének kell azt elismernünk, melyet sz. Gellért a benczés apátság részére alapított s melynek első apátja Fülöp volt, ugyanaz, ki Gellért testét, a szentnek, életében kinyilatkoztatott kívánsága szerint, e templomban temette el.

Első számú fametszetünk a lerombolt templomkának alaprajzát mutatja, mely i-től k-ig terjedett, az l-től m-ig terjedő épületet a jegyzőkönyv kolostornak nevezi, nézetem szerint ez a kolostor káptalanháza volt. Az i-től k-ig terjedő épület ismét két részre oszlik: az o-tól p-ig futó szentélyre, mely alatt hajdan altemplom vonult el, és a q-tól r-ig menőre, melyet legrégibb időben baptisteriumnak, később a templomka hossz-hajójának kell tekintenünk, az f, g, és f betűk a templomka nyugati homlokzatát jelentik, közepében volt a fő-, talán az egyedüli kapu. Az e nyugati homlokzat előtti káptalanház, vagy talán előcsarnok, már lerombolása előtt is rom volt s ennek mibenlétéről elégséges felvilágosítást nem szerezhettem. Az egész épületben csak a szentélyzárás volt boltozva, a templom többi része csak fa-mennyezettel bírt, a templom előtti rom pedig szabad ég alatt állott.

Ami már most az egész épület korát és viszontagságait illeti: a Z betűvel jegyzett falak hihetőleg a legrégiebbek, alkalmasint római eredetűek, mivel azonban azokat nem láttam, és mivel az építész azokat összefüggés nélkül rajzolta, az épületnek, melyhez tartoztak, minőségéről mitsem mondhatok. Világosabb valamivel az O, L, a, L falvonal és keleti párjának természete; ámbár e falakat sem láttam, mégis részint a jegyzőkönyv, részint a rajzból ítélve, kövük rendszeres alkotása és elrakása jókoru római eredetre mutat, meglehet, hogy e falak a hajdani castrum praetoriumának falai voltak, miről Rómer, ki a castrum határait megvizsgálta, adhat bővebb felvilágosítást, a jó keletelés nem czáfolja meg e véleményt; mert tudva van, hogy a rómaiak is tökéletesen tudták keletelni álló táboraikat. Igen valószínű, hogy a sz. János czimú kolostor görög barátai, kik a katolikus papoknál előbb voltak itt, a római épületet letelepedésre használták fel, s e véleményt az is megerősíti, miszerint sz. Gellért maga és benczései számára ugyancsak a görög kolostort vette igénybe, honnan a görög barátokat más helyre szállíttatta el.

A q-tól r-ig terjedő helyiségett. Killer Frigyes úr helyesen nevezé baptisteriumnak, hol a keresztelezés a legrégibb módra, buktatással „per immersionem“ történt, meddig dívott e szokás? — nem határozhatni meg biztosan.

Az f, c, b, d, f betűs fal alul elválasztja a baptisteriumtól az altemplomot, felül a szentély alatti boltozatot tartotta, c- és d-ben ajtó vezetett az altemplomba, melyet később félig befalaztak, de mind ez már a sz. Gellért után való időben történt.

Meglehet, sőt igen valószínű, hogy már a görög barátok az i-től k-ig terjedő helyiséget, vagy körülbelül akkora tért templomul használtak, de ennek, valamint a görög barátok után közvetlen következő benczések egyházának alakját többé nem határozhatjuk meg, nem pedig azért, mert a későbbi altemplomnak és szentélynek emelése a netalán eredeti templomnak minden nyomát eltörölte; legfeljebb ha gyaníthatjuk, hogy a régibb ép oly széles volt, mint a benczések későbbi egyháza; mivel úgy látszik, hogy a későbbi építkezéseknél a régi római alapzat folytonosan felhasználtatott.

A maradványokból bizton következtethetjük, hogy az i-től k-ig terjedő vonalon mintegy a XIII-dik század kezdete óta két külön templomka egymás után épült: a régibb átmeneti, az újabb a hanyatlásnak indult csúcsíves stílusban, melyet 1868-ban döntöttek le.

A XIII-dik század kezdetén emelt épületnek tanubizonyságait a csanádi paro-

chia udvarán azon faragott kövekben láthatni, melyeket az 1868-ban lerombolt templomka falaiban építészeti anyagul találtunk felhasználva.

Az itt látható oszlopláb (l. 5. ábr.) még a kifejlett román korból származik, azonban ily alakkal még az átmeneti korban is találkozunk; ez tehát nem ellenezné a XIII-dik század első felébe való helyezését; feltűnőbb e körülménynél, miszerint a láb fölött emelkedő oszlophenger átmérője csak 13"-et tesz, míg a fennmaradt többi kapitael alatti oszlophenger 16"-et mér. Oszloplábunk tehát az efféle kapitaelekkel nem egyezik meg.

Hatodik ábránk a fennmaradt kapitaelek egyikét mutatja; vállkövének oldala 20"-et teszen, egész magassága csak 11¹/₄"-et, mi az oszlopfőt a nyomottak közé sorolja, minőt leginkább az altemplomokban szoktunk találni, mert itt az egészben csekély magasság okából, az oszlop s így kapitaelje sem érheti el kellő fejlődési arányait. Hol állhatott ezen oszlop? A templomka csekély, mintegy 30 lábnyi ürszélessége nem tételztetheti fel velünk, hogy három hajóra volt volna osztva, sőt az egész ürnek 15'-nyi csekély fele még különben a meglehetősen ritka két hajóra való osztást sem teszi valószínűvé; másrészt tudjuk, mikép a kevésbé díszes vagy gazdag templomkák nem igen voltak boltozva, hanem egyedül fa-mennyezettel bírtak. Mindez kizárja oszlopunknak magában a templomban való felállítását.

Ellenben tudjuk, hogy az oszlopok sűrű elrendezése az altemplomokban volt szokásos; mivel itt mindenütt keresztboltozat volt alkalmazva, mely a fölötté emelkedő szentélyt tartotta. E szerint oszlopunk igen hihetőleg az altemplomból került ki.

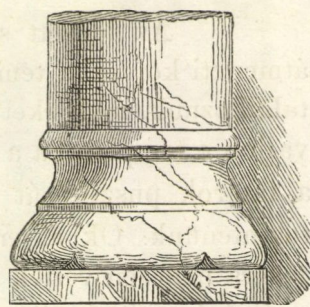
A pannonhalmi szent-mártoni altemplom három hajóra van osztva, egy-egy hajó 7 lábnyi s néhány hüvelyknyi szélességgel, egy-egy oszlop átmérője 13, 3" hüvelyknyi nagysággal bír. Csanádon, ha itt szintén három hajós templomot teszünk fel, egy-egy hajó üre 10 lábat, s az oszlop átmérője 16"-et tett, az az a hajó szélessége valamivel nagyobb lévén a szent-mártoninál, az oszlop is valamivel erősebb volt.

Igaz, hogy a három egyenlő hajóra való felosztásnál Csanádon az oszlopsor tengelye már az altemplomi két ajtónak nyílásába esnék (v. ö. 1. sz. fametsz.), de van okunk hinni, hogy a c) és d) betűs ajtónyílás eredetileg nem volt oly tág, mint minőnek fametszetünkön mutatkozik, hol az csaknem egész ölet teszen; ily tágas bejárások az altemplomba nem szoktak alkalmaztatni, hisz a pécsi nagy székes-egyházban a lépcsőház bejárása sem teszen ürében (im Lichten) többet 4', 4"-nél. Ha tehát a c) és d) betűs csanádi durva ajtónyíláshoz hozzá adjuk a szükséges és eredetileg bizonyosan létezett faragott kőbéllelet, az ür annyira keskenyedni fog, hogy abba többé az oszlopsor tengelye nem esend bele.

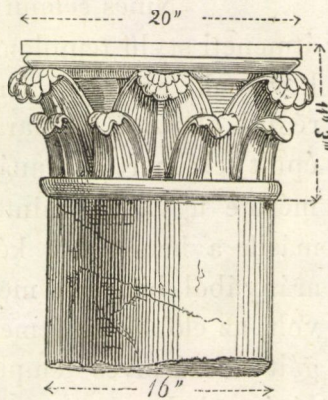
Az átmeneti korszaku templom, mint már érintve volt, nem birt szabad oszloppal, mire nem is volt szüksége; mert meglehetősen erős hosszfala képes volt a boltok oldalnyomását ellensúlyozni; de alkalmasint ily bolt nem is létezett. A templom szentélyében azonban több rendbeli díszes kapitaellel ellátott féloszlop állott, melyek közül némelyiknek egyes darabjait a későbbi templomka falaiba befalazva találták. Kapitaeljeik stylje tökéletesen megegyez a 6. sz. fametszetünkével.

Ezen féloszlop (l. 7. ábr.) tartotta a szentélyzárás boltgerinceit, me-

Archaeol. közl. VIII. köt. I. füz.

5. ábra.

6. ábra.

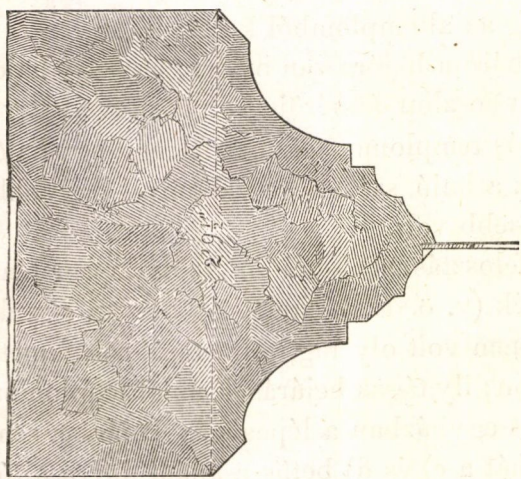
7. ábra.

lyekből több fennmaradt példány, végén tompított vastag körtealakjával ugyancsak a XIII-dik század első felére utal bennünket.

Az idézett s részben másolatban is adott maradványokból kitetszik, hogy az átmeneti korszaku templomka elég díszes volt s hogy abban többnyire azon alakzatokkal találkozunk, melyeket hasonnemű és koru apátsági templomaink mutatnak. Nem vitatom, vajjon e templomka a tatárjárás előtt vagy után épült-e; csak annyit jegyzek meg, hogy a tatárok pusztítását tökéletlennek és a falak alapzatát megkimélő lerombolásnak kell tekintenünk. Ők a templomok belsejét kirabolták, a tetőket leégették, de a falak lerontására nehezen vettek fáradságot, különben nem maradt volna ránk annyi, bizonyosan a tatárjárás előtt épült egyház.

Nincs semmi történeti adatunk annak meghatározására, mikor enyészett el ezen átmeneti stylű templomka, de hogy annak romba kellett dőlnie, tanuságul szolgál faragott köveinek, az imént lerombolt egyház falaiban történt alkalmazása; fennmaradt ugyan a régibb alapzat, fennmaradt talán a zárfaalak csekély része is; de a szentély egészen újra épült fel; mert a csanádi parochia udvarán két szentélyzárkó látható, mindkettőnek át-mérője ugyanaz, mintegy $1\frac{1}{2}$ láb, de az egyik a nyolcszögből készült háromoldalú, a másik a hatszögből készült háromoldalú szentélynek zárköve, mit a gerinczek ágazásai arányából biztosan meghatározhatni; az utóbbi az imént lerombolt templomnak zárköve volt, az előbbi, az átmeneti korszaku szentélyének zárköve, építészeti anyag gyanánt szolgált a csúcsíves templomka falaiban. A nyolcszögű alakított háromoldalú szentély-zárás minden esetre tökéletesebb és tetszőbb is a hatszögű alakítottnál, úgy szintén az ezen zárkó gerinczei is jobb alakúak, mint az imént lerombolt templomkának zárköveei, melyek az alakban való hanyatlást tanúsítják.

8. ábra.

Ugyanezt tanúsítja egy fennmaradt ablakbéllet is (l. 8. ábr.), melyen nem vesszük észre többé a jó kor erőteljes profilját, hanem e helyett sekély és kis mérvű horonyt, minőt a hanyatlás korában kedveltek.

De a legújabb templomka a régibbnek csaknem valamennyi díszét is nélkülözte; itt féloszlop nem volt, nem volt többé ékes kapitael, s így az egészet szegényesen vagy talán elhamarkodva építettnek hihetjük, [meglehet, mint t. Killer Frigyes úr állítja, már a XVI. század pórázadása után; de szintúgy meglehet, hogy még a XV-dik század vége felé, mikor a csúcsíves stylnek hanyatlása már mindenütt mutatkozik.

Tudjuk, hogy a középkorban a XIII. század óta az altemplomok mindinkább ritkulnak. Ez általános tapasztalás, ámbár Magyarországon, kivételképen, még a XIV., sőt a XV. században épített altemplomokkal is találkozunk. Csanádon úgy látszik nem a kivételt, hanem az általános szokást követték; mert az átmeneti korszaku templomkának kryptáját az imént lerombolt egyház építésében egészen elhanyagolták, kivették oszlopait, megfosztották ajtajait bélleteitől, az egész ürt földdel feltöltötték, s csak ezután rendezték el a betöltött térbe a P betűs (l. 1. sz. fametsz.) csont-tartalékot, melyben a 2. és 3. sz. fametsz. előadott keresztelő-kút nagyobb darabját is találták. Sajnos, hogy ezen tért tüzetesebben nem vizsgálták meg; talán ily vizsgálat az altemplom padolata alatt egy, még az átme-

neti templomkánál netalán régibb egyház félkörű apsis-alapfalazatnak felefedezését eredményezte volna. A mint az úgy jelenleg áll, e tekintetben mitsem mondhatni; s így át-megyünk az igen nevezetes baptisterium vizsgálására.

A csanádi baptisterium.

A csanádi baptisterium iránt csak úgy jöhetünk tisztába, ha előbb megismerkedünk az ó-keresztyén baptisteriumok szervezésével, minő t. i. a földalatti római temetőkben, az úgynevezett katakombákban fordul elő. Ily baptisteriumot tüzetesebben ír le s rajzban is közöl Marchi; leírása itt, rajza I. táblánk 2. és 3. ábráján látható.

Marchi „A keresztyénség eredeti művészetének emlékei” című könyvének 220. s k. lapj. így szól:

„A Ponziano nevű temető baptisteriumának alaprajza és két szelvénye.”

„A) Lépcső, melyen lemenni a baptisteriumba.”

„B) Kis megállapodási hely, hol a keresztlő megállott, midőn keresztelt.”

„C) Vizpatakocská, mely a kereszteléshez szükségeltetett és nagysága azon medenczének, melyben a víz folyásában megállapodott.”

„D) Csatorna, melyen a víz eltűnt.”

„E) A keresztlő medencze szélessége.”

„F) Nádból és virágból szőtt rácsozat, mely a medencze oldalfalára és boltjára van festve.”

„G) A medencze fölött emelkedő és nagy koporsót rejtő fal, melyen Krisztus kereszteltetésének ábrája lefestve látszik.”

„H) A baptisteriumnál hihetőleg régibb koporsó-helyek.”

„I) Ős régi megrombolt üregek.”

„L) E betű jeleli a vízmedencze hát-téri falát. Az azon lefestett keresztnek egész felülete gyönggyel van kirakva; alján ágak és virágok láthatók; két fekirányos részén

Marchi „Monum. delle arti cristiane primitive” pag. 220 seq.

„Iconografia ed ortografia del battistero che è nel cimitero di Ponziano.”

„A) Scala per cui discendesi al battistero.”

„B) Pianerottolo ove fermavasi il bat-tizante ad amministrare il sacramento.”

„C) Corrente del aqua che era materia al sacramento e ampiezza della vasca dove nel sua passaggio rimane allacciata.”

„D) Canale da cui la corrente esce e va a perdersi.”

„E) Profondità della vasca battesimale.”

„F) Ingraticolamento tessuto di canne e fiori dipinti nelle due pareti laterali e nella volta della vasca battesimale.”

„G) Muro che chiude un gran sarcofago costruito sopra la vasca battesimale e che tuttora ritiene il dipinto del battesimo di Cristo.”

„H) Loculi anteriori forse alla costruzione del battistero.”

„I) Cavi e costruzioni primitive cadute per la maggior parte in rovina.”

„L.) Questa lettera indica la parete del sfondo della vasca battesimale. La croce che sopra vi è dipinta è in tutta la superficie tempestata di gemme; alimenta nella parte

gyergyatartót és azon meggyújtott gyertyákat visel, azok alatt pedig két lánczocskán függ le az alfa és omega jelképes betű.”

„M) A baptisterium oldalán emelt sz. Abdon és Sennen nagy koporsója előtti fal. Ezenfalalatti képen látható a két említett testvér martyrt jutalomképen koronázó uristen, két más szent, Milis és Vincze, a két előbbinek oldalán áll.”

„A Ponziano nevű földalatti temetőben harmadszor lépek fel kalauzul. Az első utazás sem volt csekély hasznu. Nyílt és megközelíthető állapotban vannak még a vulcanicus természetű Monte-verde alján azon kőbányák, honnan a régi rómaiak a kőszertű tuf nagy részét vették, melyet nagy mérvű építményök alapzatán és falaik bensejében oly igen használtak. Ugyanazon Monte-verde teteje alatt, egy kőnemben, mely annyira különbözik a vulcanicusok természetétől, a mennyire elütnek a folyók üledései a tűzokádó hegyek lavájától, nyíltan maradt, a Ponziano nevű földalatti temető, melyet az ó-keresztények megholt hittársaik eltemettetése végett vájtak ki. Első és második táblámon a két helyiséget egymás mellé ábrázoltattam, hogy olvasóim a földalatti Rómának mindkét nemével megismerkedhessenek s hogy tanulják megkülönböztetni a régi rómaiak által keresett és építményeikben alkalmazott kőnemet az ó-kereszténység által temetőik számára keresett és kivájt kőnemtől, úgyszintén, hogy felismerjék olvasóim a római kivájások szabálytalanságát azon rendszeres symetria ellenében, melyre az ó-keresztények kényszerítve valának, midőn temetőiknek biztonságot szerezni kívántak.”

„Egyuttal bebizonyítottam, mikép az egyetlen ok, mely az ásókat a földalatti Róma megnyitására készítette, a nyereszkedés

inferiore del tronco fonde e fiori; e sostiene sulle braccia due candelabri accesi, sotto ai quali calano due catenelle con appesi un alfa e un omega.”

„M.) Muro che chiude il gran sarcofago de' santi Abdon e Sennen costruito sul fianco del battistero. Su questo muro conservasi il dipinto che rappresenta Iddio remuneratore in atto d'incoronare i due santi fratelli martiri, a fianchi de' quali sono effigiati altri due santi, Milis e Vincenzo.”

„Ella e questa la terza volta ch' io mi fo guida agli studiosi dell' architettura della Roma sotterranea per entro al cimitero di Ponziano. Non fu di piccola utilità il primo viaggio. Alle radici vulcaniche di monte Verde rimangono tuttora aperte e praticabili le latomie, dalle quali i romani antichi tolsero una parte dei grandi massi di quel tufa *litoidi*, che in tanta copia adoperarono nelle fondamenta e nell' interno de' muri dei colossali loro edifizj. Sotto la sommità di questo medesimo monte Verde in una roccia tanto diverse della vulcanica, quante le deposizioni fluviali e marine sono diverse dalle lave che i vulcani ardenti vomitano dalle loro caverne, rimane egualmente aperto tuttora e praticabile il cimitero di Ponziano cavato dai cristiani per dare la sepoltura religiosa ai cadaveri dei loro morti ed uccisi. Nelle tavole I. e II. ravvicinai io l' un luogo all' altro, perchè i miei lettori imparassero a conoscere ambedue le Rome Sotterranee, la pagana e la cristiana, ed incominciassero sì a distinguere rocce cercate e cavate dai pagani per la costruzione delle loro fabbriche dalle rocce in cui i cristiani nascosero i lor cimiteri; come a discernere la irregolarità delle forme che alle proprie escavazioni i pagani diedero dalla simmetria in cui i cristiani furono obbligati di contenersi per dare a' propri sepolcri l' ordine e la solidità conveniente.”

„Dimostrai insieme, la sola ragione del lucro avere indotto i cavatori pagani ad aprire la loro Roma sotterranea nelle rocce

volt, a nyereség a szerint emelkedvén vagy csökkenvén, a mint az építészek a kiásott építészeti anyagot jobban vagy kevésbbé keresték: ellenben a keresztyén ásók földalatti Rómája azon vágnak köszönte eredetét, mely szerint a kereszteltek holttesteiket feltámadásuk perczéig egészen akarták megtartani; az utóbbiak tehát nem voltak tekintettel sem az építészetre, sem a földmivelésre, és működésök annál több nehézséggel járt; mert midőn a kiásott anyagot kénytelenek valának kivinni a kivájásokból, a pogányokat szükségkép figyelmesekké kellett műtétökre tenniök.

„Második utamban, midőn a XIII. táblát magyaráztam, tekintettel a Ponzianóféle temető igen számos építkezésére, melyek a sok helyütt csak folyói ülepedésből álló, fölötte töredékeny, szikla erősítésére szolgálnak, bebizonyítani törekedtem, mikép ép oly valószínűtlen, hogy e temető eredetileg a pogányoknak köszönhető, minő képtelenség volna feltenni, hogy a pogányok a keresztyének számára készítettek sírhelyeket ezen haszontalan sziklába, melyet roppant kiterjedésben aláépítéssel, fallal és boltozattal kellett erősíteniök.

„Egy vékony, hanem folytonosan csergedező víz-ér, mely esetleg e halom legbelsejében létezik, alkalmat ad harmadik utamra. Az ó-keresztyének e vizeret keresztelő medence alakítására használták fel; s én, miután annyira törekedtem megismertetni olvasóimmal a földalatti kamrák különféleségét, hol a hívek pápáik által részesültek az egyház minden jótéteményeiben u. m. a confirmatióban, az ur vacsorájában, a bűnbánatban, a papszentelésben s a házasság kötésben, én, mondom, lehetetlennek tartomitt a keresztelésről nem szólni, mely magában is sacramentum lévén, egyszersmind előkészítési eszköz a többi sacramentumokra.

„Bosio Antal legnagyobb megerőltetéssel birt behatolni a Ponziano temetőnek

per l' uso in che si adoperavano avevano un prezzo maggiore o minore in proporzione delle maggiori o minori ricerche degli edificatori; la sola ragione di conservare interi i corpi dei battezzati alla sospirata risurrezione avere indotto i cavatori cristiani ad aprire la propria Roma Sotterranea entro cotesta roccia fluviale, la quale non prestandosi ad alcun servizio nè per l' architettura nè per l' agricoltura, non potea che radoppiare la difficoltà del collocarla fuori del sotterraneo in modo che il pagano non si avvedesse del luogo onde si traeva.

„Nel secondo viaggio, illustrando la tavola XIII. in veduta delle moltissime costruzioni innalzate qua e colà nel cimitero di Ponziano per sostenere la roccia fragilissima che è in molti luoghi la fluviale marina, presi a provare, che era tanto improbabile che quel cimitero fosse stato in origine cavato dai pagani, quanto sarebbe assurdo l' immaginare che i pagani aprissero senza un fine ragionevole in una roccia di nessun uso quell' immenso sotterraneo, e con sostruzioni e muri e volte di molto dispendio preparassero ai cristiani le sepolture.

„Una sottile e perenne corrente d' acqua che per ventura s' incontra nelle intime viscere di questa collina mi richiama ad un terzo viaggio. I primitivi cristiani se ne giovarono creandovi un loro battistero; ed io dopo essermi studiato di rappresentare a' miei lettori quelle tante diversità di stanze sotterranee, ove i fedeli si adunavano per ricevere dai pontefici e dai sacerdoti i benefici della cresima, del' eucaristia, della penitenza, dei sacri ordini del matrimonio, non debbo omettere di dar loro a conoscere la fonte quivi apparecchiata per l' amministrazione di quel battesimo, che oltre all' essere sacramento è necessaria disposizione agli altri sacramenti.

„Antonio Bosio con grandissima fatica poté penetrare eziandio in questa parte del

e részébe is, hanem nem ismert rá keresztelő rendeltetésére, daczára, hogy szemével látta Krisztus urunk a falra lefestett keresztelését keresztelő János által és látta lejjebb a virágzó és gyöngydíszes keresztet ábrázolva, melynek alsó része leereszkedik a vízbe. Akkor időben a falazott medence, melyet az építész készített, hogy a folyó viz-eret, a keresztelés érdekében, megállapodásra kényszerítse, akkor időben az ezen mély helyre esett omladék alatt el volt temetve. Bosio, ki csak a felső hevederívet látta, ezt síri félívnek tartotta és vizsgálatában nem ment tovább: de midőn később, a medenczébe levezető lépcső fok napfényre jött, s ép úgy a víz is, mely nagy esők idejében egész a harmadik és negyedik fokig fel száll, könnyen felismertük az egésznek eredeti rendeltetését is.

„Nem birván többé írott okmánynyal, az észszerű okoskodáshoz kell folyamodnunk, hogy megtudhassuk: vajjon e helyiség keresztény baptisterium volt-e? A lépcsővel szemközt levő falon lefestett Krisztus keresztelése, felül emelkedvén e folyóvíz medenczéje fölött, részben pótolja a történet hallgatását. A)-ban a lépcső kezdete pontján a temetőnek padolatját látjuk. Mire való az utóbbinak tiz foka? Egyedül, hogy azon a catecumenus a vízbe leszállhasson. Miért a folyó víznek összeszorítása ezen oly szélesre és mélyre terjedő katlanba? Egyedül azért; mivel a folyóvíz nem lett volna elég a keresztelőnek bebuktatására, hacsak tágitott medenczébe nem szoríttatik össze. Mire való Krisztus keresztelésének képe? Arra, hogy e példánnyal bebizonyíttassék, minő szükséges az embernek a keresztelés, miután maga megváltója is, ki erre épen nem szorult, magát megkereszteltetni akarta keresztelő János által. A képnek megrendelője ki akarta nyilatkoztatni a catecumenus előtt, mikép e víz képes a bűnöket megsemmisíteni; mert Krisztus e hatalmat annak tulajdonította azon kereszt által, melyen

cimiterio di Ponziano, ma non seppe avvedersi del battistero che questo era, quantunque avesse innanzi agli occhi dipinto il battesimo amministrato à Gesu Cristo da Giovanni Battista, e più basso la croce gemmata e fiorita che colla estremità inferiore del tronco rimane sotto il pele della corrente. Il muro o la vasca impermeabile aggiuntavi qui dall' arte per obbligar la corrente a formare lo stagno necessario al battistero e la corrente stessa erano allora sepolti sotto le rovine precipitatevi in quel basso fondo. Il Bosio che non vedea che l' arco giratole sopra, l' ebbe per uno de' soliti *arcosolj*, e non fece ulteriori ricerche. Ma sterrati più tardi gli ultimi gradini della scala per cui vi si discende e trovatevi l' acqua che nelle grandi piogge s' innalza fino al terzo e quarto gradino, fu riconosciuto l' uso per cui quell' opera fu in origine architettata.“

„Nella mancanza d' indicazioni scritte ne conviene ricorrere agli argomenti di ragione per chiarire se questo sia veramente un cristiano battistero. Il battesimo di Cristo dipinto rimpetto alla scala che si arresta al labbro d' una vasca d' acqua corrente toglie in parte il velo al segreto silenzio della storia. Il piano del cimitero trova si in capo alla scala. A qual fine que' dieci scalini? Solo per condurre il catecumeno alla stagna dell' acqua. A qual fine quell' allacciamento della corrente entro un bacino misurato a quella larghezza e profondità? Solo perchè la corrente non sarebbe bastata all' uopo della immersione del catecumeno, quando non fosse stata così allargata e allacciata. A qual fine quella rappresentanza del battesimo di Cristo? A chiarire con quel esemplare la necessità in che l' uomo si trova del battesimo, dopo che il suo redentore stesso, che di battesimo non avea perfermo mestieri, si è voluto al misterioso battesimo di Giovanni associare. Vollero eziandio gli autori di quest' opera significare a' cateumeni che quell' acqua aveva la efficacia di distruggere il peccato, perchè Cristo l' aveva

a bűnök megsemmisítése végett halálát választotta.“

Nincs tehát okunk eltérni azok nézetétől, kik e helyiséget tanulmányozván, mióta az abban fekvő omladéktól megszabadult, azt egyhangulag ős eredeti baptisteriumnak ismerték el. Szükséges két megjegyzést hozzá adnom. *E baptisterium az egyetlen, mely a földalatti temetőkben ismeretünkre jutott*; innen valami felületes következtethetné, hogy az ó-keresztyének földalatti Romája többel nem is birt, és hogy Romában minden catecumenus, ama első századokban, e medenczében kereszteltetett. Ily tulzott okoskodásra ez feleletem: temetőinkben bárhol hatolunk le mélyebbre, mindenütt vizre akadunk, nem ugyan folyóra, hanem állóra, következőleg nem nagy munkába került akármely temetőben baptisteriumot állítani. De mivel e célra a temetőket közönséges emeleteiknél lejjebb kellett vinni és mivel álló vizök lassú gyűjtése maga a temető állandóságának volt veszélyes; úgy hiszem, hogy mihelyt a szükséglet és a használat megszűnhetett a temetőásók e tavacskákat tüstént betöltötték. Ellenben itt, hol a viz foly, ily elővigyázat kevésbbé volt szükséges, ámbár két s fél század előtt itt is feltöltetett a baptisterium.“

„Vissza kell térnem másodszor arra, mit más helyen a catecumenoknak a temetőkben való jelenlétére nézve megjegyeztem. Állítottam, hogy sz. Ágnes coemeteriumának két kamarája nem szolgálhatott másnak, mint a legnagyobb fokra felszállott s a keresztelestől csak egy lépéssel elválasztott mindkét nembeli catecumenok külön iskolájának. Kérem az olvasót, emlékezzék indokolásomra és ha még kétkednék a catecumenoknak a teme-

ad essa comunicata del proprio da quella croce che qui è piantata entro il battistero e su cui avea egli eletto di morire per la distruzione del peccato.“

„Non v'è adunque ragion di allontanarsi dalla sentenza di coloro, che studiando questo sotterraneo libero dagli interramenti, come ora è, si sono universalmente accordati nel riconoscerlo per battistero primitivo. Due osservazioni debbo io qui aggiungere. *E questo il solo battistero cimiteriale che al presente si conosca*: potrebbe quindi qualche indiscreto trarne per conseguenza che la Roma Sotterranea de' cristiani non ebbe che un sol battistero e che tutti i catecumeni in que' primi secoli in Roma, furono battezzati a questa fonte. Alla quale esorbitante argomentazione io rispondo, che dovunque per poco si approfondino i tagli verticali ne' nostri cristiani cimiterj, da per tutto si trovano acque, non corrente come qui, ma stagnante; che in conseguenza niuna opera tornava sì facile a que' fedeli, come il crearsi il battistero in ciascun cimitero. Ma perchè cotesti battisterj doveano per necessità abbassarsi sotto il piano delle vie cimiteriali, e perchè la lenta evaporazione delle loro acque stagnanti erano causa d'inevitabili danni e pericoli; perciò io tengo, che, cessato il bisogno, che di essi i cristiani ne avevano avuto, a bello studio i cavatori de' cimiterj, come più esposti a cotali danni, interassero quegli stagni. Qui che l'acqua corre un tal provvedimento era meno necessario; quantunque quivi pure due secoli e mezzo addietro il battistero fosse interrato.“

„Debbo in secondo luogo di questo fatto per meglio confermare ciò che altrove ho detto intorno alla presenza de' catacumeni nè cimiterj. Ho voluto io a suo luogo sostenere, che due delle stanze del cimitero di s. Agnese non poterono servir che di scuola separata di catecumeni e catecumene giunti al grado supremo del catecumenato, dal quale al battesimo non v'era che un passo. Torni il lettore coll'occhio della men-

tőkben való tartózkodási jogáról, ebbeli kétkedése itt fog megszűnni. Ha nem volt illetéktelen itt a keresztelezés, nem lehetett illetéktelen az sem, hogy itt adatott amaz oktatás, mely érdemessé tett a keresztelezés méltó felvételére.“

„Mielőtt e tárgyat elhagynám, figyelmeztetni akarom olvasóimat még arra, mikép baptisteriumunkról szóló bizonyításom már magában is tanuskodik arról, hogy a keresztelezés itt a vízbe buktatással vitetett véghez, azonban alig hihetjük, hogy amaz első századokban ezen mód volt az egyetlen s kizáró. Minden valóban hívó tudja, mikép a keresztelező víznek hatása nem a buktatás alatti mennyiségétől függ, s nem is a test kisebb vagy nagyobb részétől, melyre öntetik. Az előttünk fekvő tény tehát nem fosztja meg, sem az egyházat, sem a papot azon jogától, mely szerint különféle alkalmakkal a keresztelezés egyik vagy másik módjához folyamodhatik.“

„Baptisteriumunk hírét és szentségét emeli a közelében fekvő két martyr-testvér, Abdon és Sennen, sírja. Nem tekinthetjük vesztett időnek, ha e két szent sírjáról szólnunk. Abdon és Sennen a harmadik század közepe felé jött Perzsiából Rómába és épen jó időben érkeztek, hogy tanuságot tehesse nek állhatatosságukról, melylyel a csak imént felvett keresztyén hitet vallották. A kormányon a két Fülöpöt épen Trajanus Decius váltotta fel, ki irtó háborút üzent az evangelium követőinek. A vihar leereszkedett rájuk is, kik az amphitheatrumban temetetlenül estek el. Quirin nevű subdiaconnak azonban sikerült testük birtokába jutni s azokat saját házában megmenteni, mely ház szerencsésen nem feküdt messze az amphitheatrumtól. Később, a testeknek legkö-

te su quel mio ragionamento ; e se gli rimanesse qualche dubbio intorno alla convenienza dell' ammettere in questi luoghi i catecumeni di quell' ordine, qui potrà toglierselo dell' animo. Se non era disconveniente il dar qui il battesimo, non pare neppur disconveniente che qui si dessero le ultime istruzioni necessarie a ben ricevere il battesimo stesso.“

„Prima però di lasciare quest' argomento del battistero voglio avvisati i miei lettori, che la dimostrazione che questo sotterraneo mi offre di se, è ben valevole a persuadermi che qui il battesimo amministravasi per l' immersione del catecumeno entro la fonte; ma non già a convincermi che in quei primi secoli fosse questa la sola o la più commune forma dell' amministrarlo. Ogni vero credente sa per fede, che la efficacia di quelle acque non dipende nè dalla loro quantità per la immersione, nè dal loro versamento sopra una maggiore o minore estensione della persona del catecumeno. Il fatto presente non toglie adunque nè alla chiesa nè al ministro del sacramento quella pienezza di diritto, per cui nelle occorrenze diverse trovano espediente il variare il modo di porgere queste acque salutari.“

„La celebrità e santità di questo battistero cresce per l' adjacente sepolcro dei due santi fratelli martyri Abdon e Sennen. Non sarà gittato il breve tempo che porremo intorno a questa tomba. Era la metà del secolo terzo quando dalla Persia Abdon e Sennen vennero a Roma; e vi vennero in buon punto per dare prova della costanza con cui professavano la cristiana fede di fresco da loro abbracciata. Mercechè ai due Filippi era succeduto nell' impero Trajano Decio, il quale avea tantosto riacceso una persecuzione di estermio contro i seguaci dell' evangelio. Il turbine cadde altieri sopra di loro che rimasero uccisi ed insepolti sull' area dell' anfiteatro. Un suddiacono di nome Quirino riuscì a impadronirsi de' loro corpi e a trafugarli nella propria casa, che

zelebbi temetőbe való elszállítása, vagy legyőzhetlen nehézséggel találkozott, vagy e szent kincset tulságosan megkedvelte, elég az, hogy a két test Quirinus házát csak ötven vagy hatvan esztendő múlva hagyta el, midőn t. i. az uralkodás nagy Constantinra szállván, a martyr végképi eltakarításban, baptisteriumunk fölött, részesült.“

„A két sz. testvér János és Pál a martyrságnak ugyanazon dicsőségére tettek szert, midőn őket az amphitheatrum közelében saját házuknál lefejezték és talán csak ideiglenesen eltemették. Azonban a különbség a perzsa és római testvérpár közt elég nagy. János és Pál Julian apostasisának estek áldozatául, Juliannak, kinek nem sokára bekövetkezett rettentő halála hosszabb békét hozott, mint a Constantinus által adott volt. Csaknem ugyan akkor emelkedett egy basilika ugyanazon ház, sőt azon hely fölött, melyen a két római testvér áldozatát hozta, úgy, hogy a római szent helyekről szóló itinerariumok, melyek akkor irattak, mikor még minden martyr az eredetileg elfoglalt földalatti temető-sír helyen nyugodott, csodálkozással említik, hogy János és Pál magában a városban, basilikájokban, temetvék el. Eszerint csak kevés év folyt le a római testvérpár halála és a perzsa testvérpárnak a Pontianoféle temetőben való eltemettetése közt. Megmagyarázható János és Pál hulláinak magán háználi elrejtése, s az, hogy Julian satellesei ezt meg nem tudták, főleg ha e ház folyvást keresztyén birtokában marad, mi alkalmasint Quirinus lakával is történt. Az ereklyék rendeltetésének különbözése, melyek közül egyik a Róma falain kívül fekvő temetőben, másik a dicsőítésére épített basilikában tétetett le, a változott idők és érdek különféleségére utaltak. Constantinus békéjének első éveiben a városban belül csak kevés templom épült, mivel hi-

per buona ventura non era che a piccola distanza dall' amfiteatro medesimo. Forse per impossibilità di effettuarne il secondo trasporto ad un de' più prossimi cimiterj suburbani, forse una divozione indiscreta del suddiacono verso quel sacro tesoro, i due corpi non uscirono dalla casa di Quirino se non un cinquant' o sessant' anni più tardi, quando, venuto l'impero nelle mani del grande Costantino, ebbero la loro ferma sepoltura sacra sopra questo battistero del cimitero di Ponziano.“

„I due santi fratelli Giovanni e Paolo ottennero il medesimo onore del martirio a picciolissima distanza dall' amfiteatro decapitati nella casa propria, e quivi stesso ebbero il sepolcro, forse per modo di provvisione. Grande è tuttavia la differenza tra le due coppie di cotesti fratelli nobilissimi persiani e romani. Giovanni e Paolo furono sacrificati alla empietà dell' apostato Giuliano, la cui tremenda morte avvenuta poco dipoi può considerarsi per la romana chiesa come principio d'una pace anch'è più durevole di quella che avevale data il gran Costantino. E poi rimonta presso a poco a quegli stessi anni l'origine della basilica che vediam tuttora eretta sulla casa, anzi sul luogo stesso, ove i due campioni consumarono il glorioso loro sacrificio: talchè uno degli itinerarj de' luoghi santi di Roma, scritto in una età in cui tutti i martiri rimanevan tuttora dal primo all' ultimo nei primitivi loro sepolcri dei cimiterj suburbani, avviso come cosa al tutto singolare, che Giovanni e Paolo riposavano entro Roma nella insigne loro basilica. Non vi corsero quindi che pochi anni tra il martirio dei due fratelli persiani e la loro sepoltura al cimitero di Ponziano. Che per entro una privata abitatione per non lungo tratto di tempo si tengon nascosti i corpi di Giovanni e Paolo, ed i satelleti di Giuliano non si aveggano, ella è cosa non malagevole a comprendersi; anzi a me pare non impossibile il nascondimento per un tempo ben più lungo, quando l' abitazione continui nel do-

hetőleg a laterani anyaegyházat, kevés más-sal egyetemben, elégnek gondolták, úgy-szintén a városon kívül levőket u. m. a va-ticanit, ostiait, labicanit, tiburtinit és nomen-tanit, melyek az apostolok, továbbá Marcel-linus és Péter, Lőrincz és Ágnes sírjaik fö-lött emelkedtek, elegendők lehettek azon ke-resztyének számára, kik a Diocletian és Ma-ximian-féle üldözésekből megmenekedtek. Mig tehát a perzsa testvérpárnak nem volt a városban saját temploma, és ezért testöket a pontianoi temetőbe kellett kivinni, addig negyven évvel később, midőn az egyházi békének idejében a hívek száma roppantul szaporodott, a római testvérpár megmara-dott a városban s úgy alkalmat szolgált egy basilika építésére, mely ily lakott városré-szen, milyen akkor a coeliusi hely volt, min-denetre az első szükségletek közzé tartoz-hatott.

•

Kérem az olvasót e két különböző eset-tel szemben emlékezzék vissza, azon magya-rázatomra, melyet az üde mészről ad-tam, melyben némely martyrok és nem martyrok az üldözés korából ránk ma-radt tetemei találtattak. Nézetem szerint e testeket természetes vagy erőszakos halálok napján biztonsággal nem lehetett átvinni a temetőbe. Nézetem szerint, tehát a hívek ezen mészbe való eltemetést választották a hulláknak a rothadás elleni olcsó megóvá-sára. A két testvérpár esete is erősíti néze-teimet, a mennyiben ezeket is szükséges volt, mivel haláluk napján nem vihették át a te-metőbe, mész vagy balzsam, vagy más szer-által, magány házban való megtarthatás vé-gett, képesekké tenni.

minio di padrone cristiano, come pare acca-desse della casa del suddiacono Quirino. Ma la diversità della destinazione che ebbero queste reliquie, collocate le une in cimitero fuori di Roma riposte le altre entro Roma in una basilica costrutta in loro onore, pare non origi-nasse che dalla diversità dei tempi e degl' inte-ressi. Ne' primi anni della pace di Costantino non si edificarono entro la città gran numero di chiese, bastando forse la lateranense basi-lica madre con pochissime altre dentro la cit-tà, e le suburbane del Vaticano e delle vie Ostiense, Labicana, Tiburtina e Nomentana erette sui sepolcri de' principi degli apostoli, di Marcellino e Pietro, di Lorenzo e di Agnese per quei cristiani che erano scampati all' estermínio di Diocleziano e Massimiano. Per-tanto i corpi dei due fratelli martiri persiani non ebbero per allora chiesa propria entro l' abitato, e furon recati al cimitero di Pon-ziano; laddove i corpi de' due martiri ro-mani non più che quarant'anni dipoi, quan-do il numero de' fedeli erasi nella tranquil-lità della pace di tanto accresciuto, rimasero entro Roma, e dieder motivo alla costruzione della basilica, che in quel luogo popolis-simo del monte Celio dovea esser divenuta allora poco meno che necessaria.

Prego qui per l' opportunità dei due fatti diversi i miei lettori a richiamarsi alla memoria la spiegazione che io ho dato al-trove della calce fresca, nella quale si tro-vano entro a' loculi dei sacri cimiterj avvolti alcuni martiri e non martiri della età delle persecuzioni. Era mia opinione che fossero i corpi di coloro che non avevano potuto con sicurezza essere trasportati ai cimiterj nel giorno in cui o erano morti o avean sof-ferto il martirio. A preservarsi dai danni gravissimi della putrefazione pareva a me che i fedeli superstiti avessero prescelto quel metodo sicuro egualmente che econo-mico d' involgerne i cadaveri entro la calce. I due fatti di Abdon e Sennen, di Giovanni e Paolo confermano la mia opinione, mas-sime in quanto non essendo stati portati ai

„Az üldözés szüntével a Ponzianoféle temetőnek catecumenok és a hívők általi látogatása csökkent. Most már a papság föld-fölötti szent helyeken is fényes nappal félelem nélkül keresztelhetett. S ez elég volt a catecumenok és hívek felmentésére, hogy többé nem voltak kénytelenek a föld alá leszállani. Mindamellett e temetőt egész a IX-dik század végéig számosan látogatták. Az itinerariumok egyike sem felejtí el az utast Abdon és Sennen tiszteletére ide vezetni. E vezetők egyike e helyt *nagy templomnak* nevezi, mely elnevezést a látogatók nagy számára vonatkoztathatni, s nem magának a templomnak nagy terjedelmére, mely nem létezik. A pontificalis könyvben olvassuk, hogy Hadrianus pápa itt a VIII-dik század vége előtt nagy tatarozást vitetett véghez; és mi, még nagyobb figyelmet érdemel, hogy Miklós e tatarozást a IX-dik század közepe táján megújította, miután IV-dik Gergely (827—843) már elvitette onnan a szent testeket sz. Márk basilikájába, melynek czímetes cardinalisa volt, mielőtt pápának választották.“

Marchi, ki 1844-ben adta ki az ősi keresztyén műemlékekről szóló munkáját, a római katakombákban csak az itt leírt baptisteriumot ismeri, mint korunkban még létezőt; azonban megjegyzi, hogy ezenkívül bizonyosan volt még más hely is, hol a föld alatti temetőkben kereszteltek; így szólnak régi írók azon keresztelőről, melyben maga Péter apostol keresztelt s mely a Salaria ut melletti Ostiano név alatti temetőben fordult elő.

Rossi „Roma Sotterranea cristiana“ czimű 1864-ben Rómában megjelent munkájának I. kötetében a régi római keresztyén földalatti temetők lajstromát adván (207. l.) e szavakkal idézi e baptisteriumot:

19. Ostrianum vel Ostiani	{	Coemeterium majus,
		Ad Nymphas s. Petri,
		Fontis s. Petri.

cimiterj nel tempo in cui furono per Cristo martirizzati, dovettero o colla calce o coi balsami o con altri espedienti più efficaci essere custoditi in case private.“

„Avrebbe dovuto cessare la frequenza de' catecumeni e de' fedeli a questa parte del cimitero di Ponziano appena cessarono le persecuzioni. I ministri del battesimo potevano senza pericoli di sorte alcuna amministrare il sacramento ne' luoghi sacri e non sacri nella piena luce del giorno. Ciò bastava perchè risparmiassero e a se e ai catecumeni il disagio di mettersi in queste oscure viscere della terra. Con tutto ciò io trovo frequentatissimo il nostro sotterraneo fin dopo la metà del secolo nono. Niun degli itinerarj de' luoghi santi di Roma si dimentica d' introdurre il pellegrino qua entro per venerare il sepolcro de' due martiri Abdon e Sennen. Una di queste guide arriva a dare a questo luogo il titolo di *chiesa grande*; la quale parola può ben intendersi nel senso di chiesa frequentata, ma non già in quello di chiesa grande per ampiezza d' area che qui non v' è. E nel libro Pontificale leggiamo che Adriano primo vi fece grandi ristauri prima della fine dell' ottavo secolo; e, ciò che merita anche maggior considerazione, che Nicolò primo rinuovò cotali ristauri dopo la metà del secolo nono, quando già Gregorio quarto, che avea tenuto il pontificato tra l' 827 e l' 843, avea trasportati que' sacri corpi alla basilica di s. Marco, della quale era stato cardinal titolare prima di venire assunto al pontificato.“

185. l. Ostriano-féle temető, hol az apostolok főnöke szokott keresztelni és

189. l. Az ostriano-féle temető, hol a hagyomány szerint Péter apostol keresztelt, nem levén távol a Novella nevű temetőtől, vagy a Salaria- vagy a Nomentana ut baloldalán feketett.

Rossi tüzetes vizsgálatai még ma sem terjedhettek idáig s így az apostol keresztelő kútját csak a hagyomány után jegyezgető régi írókból, a temetőt magát pedig, melyben a baptisterium létezett, csak Bosio elégtelen leírásából ismerjük; azonban bizonyos az itt talált és megőrzött emlékekből, hogy e temető a római kereszténység egyik legrégebbje, s hogy elrendezése visszamegy az apostolok koráig, végre, hogy valamint a Pontiano-féle temetőben, úgy itt is volt földalatti baptisterium, hogy tehát az előbbi nem volt egyetlen a maga nemében, hanem csak egyetlen, melyet ismerünk.

Az ó-keresztény baptisterium lényeges részei a vizet gyűjtő medencze (lacus, tó), kettős csatornarendszerével, az egyik csatorna a vizet a medenczébe be- a másik a medenczéből ismét kibocsátja. A medencze arra való, hogy abba a keresztelendő leléphessen és fejét a vízbe buktathassa, mit baptismusnak per immersionem neveztek, ellentétül a baptismusnak per aspersionem, melyben a vizet, mint ma is történik, a keresztelendő fejére öntötték. Az előbbi mód a régiebb; nem tudhatni, hogy az utóbbi mikor keletkezett, és mikor nyomta el amazt végképen; volt idő, melyben mindkettőt alkalmazták.

A vízmedenczén és kétféle csatornáin kívül nevezetes még az álláspont, melyet a keresztelő foglalt el, melynek tehát a medencze száraz partján kellett lenni.

Róma vidékének völgyeiben sok patak és víz található, mikből a keresztelésre való víz vehető, ellenben a temetők a völgyeken felül emelkedő magaslatokon vannak kivájva, ha tehát baptisteriumot akartak alkotni, le kellett szállniok a katakombák felső emeleteiből a völgyek mélységéig, mi természetesen a lágy kövezetbe vájt lépcsőfokokon történt; a lépcső tehát szintén két baptisterium szükséges részévé vált, de ezen vezetős száraz lépcsőn kívül, szükséges volt még a medencze aljára vezető lépcsőfok is, melyen a keresztelendő már a vízben szállott le, e néhány fokot tehát vízbeli foknak kell neveznünk.

Midőn a keresztelés a temetőkben történt, természetes, hogy, hol szerét lehetett tenni, a baptisteriumokat a legtöbbre becsült szentek temető helyeiknek közelében állították fel, hasonlóul azon eljáráshoz, mely szerint mindenki, a ki csak szerét tehette, saját sírját a szentek sírjai mellé akarta elhelyeztetni, mit ezen formulával „retro sanctos“ fejeztek ki.

Kevésbé lényeges a falképpel való díszítés, milyen a Pontiano nevű temetőben fordul elő; azonban az előadás tárgya a Pontiano-féle baptisteriumban magyarázó, a francia kifejezés szerint „parlant“ és erősítő; mert hova illett jobban Krisztus keresztelésének ábrázolása, mint oly medencze felé, hol ép úgy kereszteltek, mint maga az üdvözítő keresztelkedett. Az itt csak érintett falkép mását közli Aringhi „Roma subterranea“ (folio Romae 1651.) című munkája II. köt. 527-ki folióján. Itt Krisztust a folyóban állva látjuk, a víz köldökeig ér, keresztelő sz. János baloldalán áll, jobbát az üdvözítő fejére teszi, mely fölött galamb alakban lebeg a sz. lélek. Az üdvözítő jobbán, parton áll egy angyal, ki a letrörlésre szolgáló ruhát készen tartja; az angyal alatt szarvas közeledik a vízhez. „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik“ — A folio másik felét nagy mérvben rajzolva a táblánkon (2. ábra) is látható gyöngydiszes kereszt A és Ω betűivel foglalja el.

Nem bizonyos végre, vajjon a régi ritus szükségképen folyó vizet kívánt-e a keresztelésre? Marchi, mint láttuk, beéri az álló vízzel is; jelenleg kútvizet is használhatnak.

Vizsgáljuk most ezek nyomán, 1. sz. fametszetünket, s itt fel fog tűnni annak közepén az f, d, b, c, f, hf, g, f, h, f betűs négyszög, mely alkalmasint a legrégebb csanádi

építmények egyike; régibb pedig minden esetre az átmeneti és a lerombolt templomkánál; másrészt önálló is; mert falainak csak keleti részét használták fel, hogy azzal a szentélyt a hosszajótól elkülönítsék s hogy abba két, az altemplomba vezető ajtót vágjanak, melyet azután a lerombolt templomban félig befalaztak.

Nem lévén jelen az ásatásnál s nem láthatván később sem az idézett épület falait, azok szerkezetét, anyagát és kiterjedését, nem adhatok számot az egésznek rendeltetéséről, de számot adhatok egy részéről, mely nagy jelentékenysége miatt fogva nem töltetett be, mint a többi földdel, hanem emlékül fel van tartva, sőt új bolthajtással ellátva. E rész fametszetünkön W betűvel van jelölve s ez nem más egy ó-keresztyén baptisteriumnál, mely mint ilyen méltán sorakozik a római Pontiano című baptisteriuma mellé, úgy, hogy az utóbbi többé nem unicum.

Hasonlítsuk most ezen W betűs részt I. réztáblánk 4. és 5. ábráját, az ugyane táblán Marchi munkája után külön másolt 1. 2. és 3-dik szám alatt adott Pontianoféle baptisteriummal; s azt fogjuk találni, hogy itt az ó-keresztyén baptisteriumnak minden kellő és lényeges része megvan.

Pontiano 1. ábra.

Csanádon 4. és 5. ábra.

A) A medenczéhez vezető lépcső.

a) ugyanaz (betöltve).

B) A keresztelő megállapodásának pontja.

Csanádon β és γ közt régi fal van ugyan, hanem ámbár e fal régi, még sem eredeti, nem egykoru a baptisterium első felépítésével, e szerint tehát eredetileg a keresztel álláspontját Csanádon szinte β -be kelyezhetjük. Egyébiránt e pontot nem közelíthettem meg; mert Csanádra érkeztemkor már fel volt töltve, sőt az elválasztó fal fölött a modern fal fel volt építve.

Pontiano 1. ábra.

Csanádon 4. és 5. ábra.

C) Keresztelő medencze.

γ) ugyanaz.

D) Vízvezeték, csatorna.

δ) ugyanaz.

A különbség itt az, hogy a Pontiano-temetőben a D betűs csatorna a vizet elvezeti a medenczéből, míg Csanádon a δ csatorna a vizet bevezeti a medenczébe, még pedig nem folyó vízből, vagy forrásból, hanem alkalmasint egy a baptisteriumon kívül álló kútból, mi arra mutat, hogy a keresztelésre folyó- vagy forrásvíz szükségképpen nem kívántatott. Az elvezető csatornát Csanádon nem ismerjük, ha csak Killer úrnak nincs igaza, ki erre a mostani α betűs igen meredek lépcső irányában futó barázdában akart ráismerni. E barázda 5 ábránkon E E-vel van jelelve, s e szerint az elvezető csatorna északfelé tartott.

A jegyzőkönyv O pontja felemlíti, hogy a vízvezeték „nyolczad részében iszapal telve találtatott,” mi szintén rendeltetése mellett szól.

Vessünk most egy pillanatot I. réztáblánk 5-dik ábrájára, mely a csanádi baptisteriumnak felrajzát adja, itt a pontozott kettős-vonal δ betű alatt másolja a csatornácskának irányát, mely balfelül magasabban fekszik, mint jobbfelül, amott nagyobb, itt kisebb átmérővel bír, sőt jobbfelül mintegy alacsonyabb lóczában van kivájva; végét nem ismerem; mert a kőlóczát a régi fal elvágja. A víz alkalmasint az 1 lábnyi széles nyíláson tódult be a medenczébe, de a lócza csatornáján nem mehetett ki; mert a lócza csaknem egész lábbal magasabb a medence aljánál; a lócza csatornácskájának végét nem ismervén, nem tudhatjuk rendeltetését sem.

A fentebb érintett nagy nyílás alján tarcsa alakban faragott követ találtak, melyet rajzunk is mutat; ennek rendeltetését nem tudom megmagyarázni, ha csak az alan-

tabbi csatornácskának elzárása nem volt célja és eredeti helyéből történetesen ide esettnek nem tekintjük.

Rajzunk a régi falak magasságát tünteti elé, a felsőbb részek mai téglából készített boltot képeznek, mely fölött a modern templom szentélyének kövezete fekszik. A helyiség tehát igen alacsony, magassága nem tévén sokkal többet egy bécsi ölnél.

A medenczét egyik részében tovább vizsgálándó vagy másfél lábra (γ' betű környékén) leásattam. A kiásott anyag vízmentes mészszer összetartott kavicsból állott, úgy hogy azt mai kitéttel béton-nak nevezhetjük, minőt jelenleg is vízi építkezéseknél szoktak használni; meg kell azonban jegyezni, hogy ezen béton távolról sem mérkőzhetik azzal, melyet székes-fehérvári ásatásaim alkalmával a hajdani királyi templom alapzatában találtam, mely utóbbi alig engedett a legerősebb vascsákánynak, míg a csanádi elég könnyen áshatták fel; mind a mellett a csanádi is arra mutat, hogy itt vízi építkezéssel van dolgunk, hogy tehát itt vízmedence volt.

Ha 1. sz. fametszetünket tekintjük, igen feltűnő, hogy a vízcsatorna a templomka hosszfalának épen közepét, még pedig elég hosszú vonalon vágja keresztül. Azonban ez eredetileg nem volt így; mert a baptisteriumnak déli zárfa az f, h, f, fal volt, s itt a csatornácska ennek délkeleti sarkát épen csak épszőg alatt vághatta keresztül.

Magyarországon a szentek és martyroknak soha sem voltunk oly bővében, mint voltak Rómában; azért nálunk ilyféle szabályt „a baptisteriumot a szentek nyughelyeik közelében kell elrendezni“ nem követhettek; mind a mellett a csanádi baptisterium mégis oly szerencsés volt, hogy ha eredetileg nem is, legalább később kapott szent sírt szomszédjául; de erről alább bővebben.

Végre volt-e eredetileg falképekkel díszítve a csanádi baptisterium, minőket nemcsak a római földalatti temetőkben, hanem nálunk is látunk a pécsi „cubiculumban“? azt többé nem tudhatni; mert a csanádi baptisterium nem az eredeti, hanem csak az eredetinek elrendezését megújító későbbi építkezés.

Mondom: későbbi építkezés; mert téglái nem római téglák, nem olyanok, minőket a pécsi „cubiculumban“ találunk, sőt olyanok sem, minőket, mint Csanádon találtakat említ a jegyzőkönyv I pontja, hanem olyanok, minőkből az aracsi templom épült, melynek eredete legfelebb a XIII-dik század elejére tehető.

Továbbá a béton, mint már említém, sem oly jó, mint minőt tudtak készíteni, a régi rómaiak utmutatása után indulva, még az ó-keresztények is, sőt minőt Székes-Fehérvárott még a XI-dik század elején és folytán is találunk alkalmazva.

Az építészeti anyag ezen hanyatlása nem engedi meg, hogy a csanádi baptisteriumot mai minőségében ó-kereszténynek mondassuk; de elrendezése analog levén a Pontiano temető baptisteriumával, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy itt egy régi, ó-keresztény baptisterium újított meg a XIII-dik században; mihez az is járul, hogy a XIII-dik században a keresztény vallás többé nem volt földalatti rejtekbe szorítva, sőt a keresztelés „per immersionem“ sem volt többé szokásos, nem volt tehát szüksége sem földalatti, sem medenczés keresztelő kútra.

Tudjuk, hogy sz. Gellért számtalan megtértet keresztelt meg Csanádon s hihetjük, hogy ezt e helyiségben tette, mely az ő koráig épen azért; mert földalatti volt, megmaradt. Midőn e templomkát a XIII-dik században újra építették, Gellért mint canonizált martyr, nagy tiszteletben volt egész Magyarországon, de leginkább Csanádon, püspöki székhelyén; így igen könnyen hihető, hogy azon helyet, hol apostoli hivatásának egyik

jelentékenyebb részét teljesítette, nem akarták az újraépítés alkalmával elveszteni, megtartották tehát az emléket, midőn azt régi elrendezése alapján egészen megújították, s így a baptisteriumban még ma is hazai emlékeink egyik legnevezetesebjét tisztelhetjük és tanulmányozhatjuk.

A csanádi keresztyén sarkophag.

Az 1. sz. fametszetünkön látható helyrajz U pontján találtatott egy, figyelmünket minden tekintetben igénybe vevő nagy mérvű kőkoporsó, mely lelhelyéről elvéve, jelenleg a plebánia udvarán van felállítva.

E koporsó a jegyzőkönyv kifejezése szerint: „körül volt véve 4'' vastagságot tevő mésztapaszsza azaz betonnal.“ T. Killer Frigyes úr egyik levelében pedig ehhez hozzá teszi, „hogy boltozat maradványai is találtatván a sarkophag körül, világos, mikép az hajdan cryptában állott, valamint az is, hogy a koporsó fedelén előforduló nyomok, annak egykori levételét bizonyították; végre, hogy a sarkophag felásatása idejében üres volt, kivéve néhány az itt letett test lábának kis csontjait (phalanges digitorum), melyek a többi csont kisedése alkalmával visszamaradtak.

A kérdéses sarkophagot felmértén, mérveimet T. Killer urétól kissé eltérőknek találom u. m.

A jegyzőkönyvben:		saját mérésem szerint:
Egész hossza	6' 9"	6' 9"
Egész szélessége	2' 10"	2' 8" 6'''
Egész magassága	1' 7" 6'''	1' 8" 6'''
Ürének hossza	6' — —	6' — —
Ürének szélessége	2' 3" —	2' 1" 6'''

E mérvekből kitetszik, hogy azok nálunk a régibb középkorban a szokottaknál nagyobbak lévén, világos, mikép itt nem mindennapi emlékekkel van dolgunk.

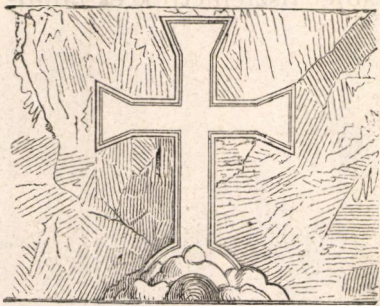
A fehértvári ásatások alkalmával a XI-dik században meghalt királyi család tagjainak hullái csak kicsiny, a testet csak alig magába foglaló fakoporsókban találtattak; valamivel újabb koporsónak mondhatni két szinte elég kicsinyt, mely nem egész kőből volt kifaragva, hanem csak kisebb darabból összerakva, végre az 1196-ban elhunyt III. Béla koporsója vörös márványból készült ugyan, hanem egész egyszerűséggel, minden dísz nélkül és legalább hosszában csak oly nagyra, mint a mennyi épen elég volt a hulla befogadására.

Ellenben a csanádi kőkoporsó a szorosan szükségesnél hosszabb és szélesebb; miért is méltán hihetjük, hogy nemcsak magának a testnek, hanem még egy fa- vagy más anyagból készített koporsónak is befogadására készült, vagyis, hogy a csanádi koporsó két külön koporsónak külső koporsója.

Alakja ugyan egyszerű: simára kivájott parallelepiped, melynek előállítására, mivel a kő elég puha, nagy munkába vagy fáradságba nem került; van azonban egyik hosszoldala közepén egy igen csinosan faragott, a koporsó egész magasságában elterjedő, s

a Magyarország czímerén előforduló kereszthez (l. 9. ábr.) annyiban hasonló kereszt, amennyiben az utóbbi is mint az előbbi hegyen áll.

9. ábra.

Hasonló keresztet egyik eddig ismert magyar koporsón sem láttunk, nem ismertünk; de ismerünk több rendbeli byzanti sarkophagot, melyen hasonló kereszt fordul elő. Egyiknek rajzát Salzenberg „Altehr. Baudenkmale von Constantinopel“ című képatlasz XXXVI. tábl. 5. és 6. ábrájában közli, megjegyezvén munkája szövegének 120. l., hogy e sarkophag a hajdani Pantokrator nevű byzanti templom előtt áll, mely jelenleg, mint török mecset *Kilisse Dschami* nevet visel; a koporsó ma vízmedenczéül használatik, melyben a török, szokása szerint, mielőtt a mecsetbe megy, megmossa kezeit. „Dem zum Theil für den mahomedanischen Cultus eingerichteten Gebäude ist jetzt der Name Kilisse Dschami beigelegt und ein alter Sarkophag aus verde antico (zöld színű erekkel díszes thessaliai márvány) vor dem westlichen Eingange, von der Tradition als Grabstein der Kaiserin Irene bezeichnet, dient als Wasserbehälter zu den üblichen Reinigungen der Moslemim vor dem Gebet.“ — E koporsónak minden oldalán két kereszt látható, egyik a testén, másik födelén, a testé körbe van foglalva s így egyenlő négy ággal bír, a födelé ellenben mintegy ellipsisbe foglalva két rövidebb és két hosszabb keresztágat mutat, világos tanuságául annak, hogy még Byzantban sem conditio sine qua non az egyenlő águ kereszt, melyet byzantinak hínak.

A seraskeriatban (a fővezér hivatalos épületében) régi byzanti kőkoporsón, más két, az előbbiéhez hasonló keresztet láttam, Dethier barátom ezen kívül még két keresztel ellátott koporsót ismer Konstantinápolyban s mindegyiket a császári család koporsójának tartja, mely a VI-dik és a XIII-dik század első évtizedeiből származik.

Miből világos, hogy a csanádi koporsón levő keresztnek legközelebbi előmintáját Konstantinápolyban, vagyis a byzanti császári birodalomban kell keresnünk, még pedig annál inkább; mert sz. Gellért koráig a csanádi sz. János kolostorát görög barátok lakták.

10. ábra.

Van a tihanyi altemplomban egy, kőtáblán látható kereszt, melyet némelyek az itt eltemetett I. András koporsójáról származottnak hisznek; azonban e keresztet (l. 10. ábra.) utólagosan csak azon okból hozom fel; mivel e keresztnek származása bizonytalan és mert sem tartozik a fentebbi keresztnek osztályába, alakjánál fogva sem, mivel ez processionalis kereszt (Vortragkreuz) s e minőségében inkább Tihany valamely régi apátját illeti.

A jegyzőkönyvben t. Killer úr a kérdésben levő nevezetes csanádi sarkophagot IV-dik vagyis Kun László király sarkophagjának tartja; 1-szor, mivel üresen találtatott, mert a király testét Csanádról Váradra vitték. 2-szor, mert t. K. úr nézete szerint a sarkophag alján talált foltok, vérfoltok, melyeket a meggyilkolt királynak sebei okoztak; 3-szor, mert a helyiség, melyben a sarkophag felásatott t. K. úr nézete szerint a hajdani csanádi székesegyházhoz tartozott; 4-szer, mert ily nevezetes nagyságú sarkophag csak igen előkelő holtat illethetett.

Fentebb érintettem, hogy az 1868-ban lerombolt templomot a hajdani csanádi székesegyháznak épen nem tarthatjuk; mivel mérvei igen csekélyek s nem akadtak semmi toronynak nyomára, hanem inkább alárendeltebb valószínűleg apátsági templomnak kell tartanunk, nevezetesen pedig a szent Gellért által a b. szűz tiszte-

letére és a benczések használatára alapított apátságinak; s már ennél fogva is, ha IV. László sarkophagja fenmaradt Csanádon, azt inkább e város hajdani székesegyházában kell keresnünk, melynek helyén ma alkalmasint a görög templom áll.

Nem tudom ugyan, vajjon a kőkoporsó feltjai, melyek, ha vízzel öntöztetnek, valóban vöröskés színt öltenek, vértől származó feltok-e,¹⁾ de ha csakugyan ilyenek is, e vér nem lehet Kun-László vére; mert e király nem Csanádon, hanem Csanádtól messze gyilkoltatott meg, tehát ha testét Csanádra hozták is, csak meggyilkoltatása után pár nappal hozhatták, a holt test pedig nem vérzik; de nem tehetni fel azt sem, hogy súlyos és nagy sarkophagunk mintegy készen tartatott, s a király testét meggyilkoltatása után rögtön abba tették, s azzal, s abban hozták volna Csanádra. Ellenben a kérdéses koporsó inkább bizonyos halott számára készült, elég fáradtsággal és hosszabb ideig; különben nem lehetne oly diszes, oly kintinó és kiváló.

A felhozott két körülmény, nézetem szerint kizárja t. Killer ur véleményét, azonban mindkettő mellett még több igen valószínű érvet birunk felhozni, s így a koporsó hajdani lakójára ráismerni.

Sz. Gellért 1047-ben szenvedvén martyrságot, a csanádi káptalan és a benczés apát a martyr testét András királytól visszakövetelték, hogy azt, mint a csanádi püspökség elöljáróját és illetőleg a kolostor alapítóját, Csanádon illően temethessék el. A testet némelyek szerint hét esztendővel halála után, mások szerint (l. „Acta sanctorum. Antverpiae. 1757. T. VI. p. 713. r. seq.) mindjárt martyrsága után elnyervén, a káptalan és a benczés apát közt vita támadt, vajjon a boldogultat a székesegyházban, vagy pedig a b. szűz apátsági egyházában temessék-e el? — A vitatkozás vége az lett, hogy a test az utóbbi templomban oly súlyt nyert, mikép azt innen elvinni nem lehetett, mit arra magyaráztak, hogy sz. Gellért életében nyilvánított óhaja, mely szerint ide akart temetkezni, holta után is érvényesítette magát. Történetileg bizonyos ténynek vehetjük, hogy a Pestről Csanádra hozott test, a sz. Mária czimű csanádi apátságban, vagyis az 1868-ban lerombolt egyházban takarított el. Hozzá járul, hogy a nevezetes sarkophag közelében boltozati maradványok mutatkoztak, jeléül, mikép itt előre készült hely, krypta várakozott az idehozott testre; de ily előrekészülésre mutat maga a sarkophag is, mely nem a testhez, melyre nézve túl nagy volt, méretett, mint különben a XI-dik században szokás volt, hanem azért csináltatott a rendesnél nagyobbra, mert a testet más, alkalmasint fakoporsóban hozták ide s ezzel együtt betették a kőkoporsóba; miért is ez utóbbinak a szokottnál nagyobbnak kellett lennie. Számos középkori előadás maradt ránk, melyben a szentek testei nyitott fakoporsókban szállítatnak nyughelyökre s hogy csak egyet hozzak fel: emlékeztetem olvasóimat a *bécsi képes Chronika* sz. László testének Nagy-Váradra megérkezését előadó ábrájára. A csanádi kőkoporsón byzanti izlésű keresztet látunk, melyet valószínűleg a görög barátok jótevőjöknek hazájuk stíljében készítettek; mondom, jótevőjöknek, mivel feltehető, hogy sz. Gellért, midőn a görög barátokat Csanádból eltávolította, benczéseinek kolostorukban készítvén helyet, hihetőleg a görögöknek kényelmesebb kolostort építtetett, mint a minő a régi csanádi volt. Egyébiránt megjegyzendő még az, hogy rendszerint a XIII-dik század előtt nem találkozunk magyarországi emlékeinken oly csinosan faragott művel, mint a minő a csanádi kereszt, de találkozunk ilyennel az egész középkoron át

¹⁾ A sarkophag aljának egyik kis darabját Than ur, egyetemi vegytanár, szíves volt megvizsgálni, hanem a vörös feltban vérré ismernie nem sikerült.

Byzantban, hol a kereszt, koporsókon, a XII. századtól egész a XIII-dikig gyakran használtatott.

E kérdésre, miért találtatott üresen a csanádi sarkophag, szintén igen könnyen felelhetni. Az „Acta sanctorum“ szerint 1083 körül a pápa sz. László sürgetésére sz. Gellértet sz. Istvánmal és sz. Imrével együtt canonizálta; akkor tehát régi helyéből kivették a testet és drága anyagu koporsóba tették, s ezen új koporsó szokás szerint magában a templomban állott. Fentebb olvastuk, hogy Erzsébet királyné a szentnek ezüst koporsót készíttetett. De ha még ekkor sem ürült volna ki a kő-sarkophag, szükségképen ki kellett volna ürülnie, mikor a testet Velenczébe vitték, mi némelyek szerint 1400 körül, az „Acta sanctorum“ szerint pedig későbbben történt, midőn t. i. a sz. testet a török elől akarták megmenteni. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy már az első alkalommal is az elporladt testből néhány apró csont visszamaradhatott a kő-sarkophagban; mert e test mintegy negyven év alatt csaknem teljes enyészetnek indultatott.

Végre még azon körülményt is jobban megmagyarázhatjuk magunknak, hogy vérfoltok vannak, ha csakugyan vannak a kőkoporsón; mert az ó-keresztyénség a martyr vérében igen nagyra becsülte és számos példát hozhatunk fel arra, hogy a halált szenvedő martyrnak vérebe mártott kendőket, a testtel együtt temették el, vagy a vért edénykébe, az úgynevezett phialákba felfogva, az eltemetett mellé helyezték. Nem csodálkoznánk tehát, ha sz. Gellért kísérői, annak halálos órájában elontott vérében felfogták, s testével együtt eltakarították volna; mit erősíteni látszik azon monda is, mely szerint azon követ is elvitték Csanádra és a szenttel együtt eltemették, melyen a szent feje szétzúzatott. Itt tehát még az eleven, nem pedig mint t. K. úr teszi fel, egy holt testből származó vérrel volna dolgunk s legfeljebb azt kellene feltennünk, hogy a kőnek vagy kendőnek vére később a hely nedvessége által lassankint a kő-sarkophag aljára mosatott le, vagy bele szívárgott.

Mindezen okok hangosan szólnak a mellett, hogy a csanádi sarkophagban sz. Gellért sarkophagjára kell ráismernünk.

Kirándulás Egresre.

Csanádról kirándulván Egresre, az ottani hajdani híres cistercita apátság maradványai után kutattam.

Az *Egris*, *Egrus*, *Aegris*, *Agris* nevű apátságról bővebben szól Bárány „Torontál-vármegye hajdana“ című 1845-ben megjelent könyvében. Említi, hogy az apátság alapítási kora iránt nem vagyunk tisztában, vajjon III. Béla, Imre, vagy pedig II. András királyt kell-e alapítójául tekinteni? említi tovább, hogy ezen apátság templomában temet-tetett el előbb Jolán királyné, II. András neje, utána pedig maga II. András; említi, hogy az apátságot a tatár 1242-ben elpusztította, hogy azonban a vész után ismét feléledt, míg azután a török uralom idejében végkép elenyészett.

A tatár dühöngésről Rogerius „Carmen miserabile“-jében ezeket írja:

Caput XXXVII.

„*De destructione novae villae et monasterio de Egres.*“

„Quid plura? versus Orodinum et Chanadium procedere inceperunt, in medio eorum, nova villa dimissa, nomen ejus Perg fuerat; in qua homines septuaginta villarum fuerant congregati; dimisso monasterio Egres, Cisterciensis ordinis, in quod tamquam munitum castrum, se milites et multae dominae receperant. Nec Tartari loca illa aggredi voluerunt, quousque circumeire esset terra totaliter desolata. Sed interdum aliqui accedebant, et ab Hungaris militibus, per magnum terrae spatium fugabantur; ita quod credebant firmiter, se intactos, propter suam potentiam remanere. Tandem post totius, terrae illius desolationem, Ruthenorum, Cumanorum, Hungarorum captivorum, paucorum etiam Tartarorum multitudine adunata; villam magnam undique circumdantes, ad pugnam captivos Hungaros praemiserunt; et illis interemtis totaliter, Rutheni, Ismahelitae, Cumani post modum, pugnaverunt. Tartari vero retro post omnes stantes, ridebant de casu et ruina illorum, et retrocedentes a pugna, suorum dabant quamplurimos voragini gladiatorum: ita quod ipsis diebus et noctibus, pugnantibus per unam septimanam, et fossatis impletis, ceperint villam. Milites igitur et dominas, quae multae erant extra in campo, in una parte, et rusticos in alia posuerunt, ac pecunia, armis, vestibis et aliis bonis receptis ab eis, et quibusdam duabus puellis reservatis ad vitam, et ad lusum eorum deductis, cum securibus et gladiis omnes crudeliter interfecerunt. Illi quidem solummodo remanserunt, qui inter mortuos, repentino casu decidentes, alieno sanguine cruentati, se occultare voluerunt. O dolor! o crudelitas et rabies immanis populi immensa! nam qui tantae gentis cladem, sana mente consideraret, hunc locum, agrum sanguinis debite dicere posset. Tandem post

paucos dies, dictum claustrum sive monasterium *Egres* obsederunt, et appositis eidem multis machinis, cum in ipso existentes nequirent resistere; ad manus fidem ipsorum, se, ut vita potirentur, reddiderunt. Sed de ipsis, quod et de aliis, factum est, exceptis quibusdam monachis, quos abire libenter permiserunt, et ad abusum eorum, retentis quibusdam dominabus et pulcherrimis puellis. Quid amplius? si describerentur singulariter, pugnae singulae et crudelitates nimiae, quae fiebant; legentium corda perterrerent. et terribili sonitu, timire facerent aures. Si hujusmodi rumores horribiles, essent diffusi per orbem, mundi principes aliter cogitarent. Ecce, per aetatem illam, usque ad confinia Austriae, Bohemiae, Moraviae, Poloniae, Silesiae, et Comaniae, usque ad Danubium, communiter omnia destruxerunt.“

Hogy szemtanuval van dolgunk, az világosan kitetszik az elbeszélés módjából, de kitetszik abból is, hogy Rogerius az egresi vész pillanatában már foglya volt az ellenségnek; mert az előbbi (XXXVI.) fejezet czíme ez: „Quomodo praesentis carminis auctor ad manus Tartarorum devenit.“ Ő tehát a dúlást és kegyetlenséget magából a tatárok táborából nézte.

És még sem tesz említést arról, hogy a kolostor épületeit lerombolták, mi mindenesetre papi személyt igen is érdekelhetett volna. Ehhez járul, hogy Bárány is könyvének 107. l. Pray után (Spec. Hier. H. P. II. p. 424.) okmányt idéz, mely 1427-ben egresi apátot említ.¹⁾

Ezekből következtetem, hogy ha a tatár kirabolta, felgyújtotta is a kolostort ez végkép nem pusztult el, hanem a visszatérő megkímélt szerzetesek nehezebb vagy könnyebb móddal kitatarozhatták. Ez volt az eset több zárdánk és templomunknál is, melyek a tatár-vészt túlélték és még ma is jobb vagy rosszabb karban fennállanak. E fennmaradás, e túlélés ezen épületek emlékszerű építkezésének köszönhető, midőn t. i. nem kevésbé tartós anyagból, hanem kőből vannak alkotva s e kő többnyire igen jó erős kő, mely faragott állapotban veszi körül a csak törött kőfal belsejét és külsejét, mit a német Steinverkleidung-nak nevez. A homokkő általán jól ellentáll a tűznek, hol tehát ily kő volt alkalmazva, a tető leégése a falaknak nem igen sokat ártott, s így a kárt helyrehozni nem volt lehetetlen; sőt ez még könnyebb volt azon építészeti tagok, u. m. oszlopok, tövek, párkányzatok, gyámkövek stb., dolgában, melyeket egész darabokból faragtak. Az emlékszerű, a jó kőépítés, régészeti tudományunk mostani állásánál fogva III. Béla korában, sőt III. Bélával kezdődik, s e szerint *lehető, hogy már III. Béla alapította az egresi kolostort.*

E nézet mellett szól Maurus Czinár is, midőn a Monasterologia II. köt. 91. l. ezeket mondja:

„Edmundus Martene (in Thesauro Anecdotorum) initia Monasterii Egresiensis paucis complexus: „anno, inquit 1179. Bela III. Hungariae Rex multa cum magnificentia Hegrense Monasterium construxit, ac Pontiniacensibus subiecit.“ Alibi vero sic refert: „Circiter anno 1187. (consumpta nempe aedificii structura) e Pontiniaco, petente Bela Rege, exit monachorum examen ad fundandum celeberrimum Hegrense Monasterium, quod postea Regum Hungarorum conditorium fuit.“

Az utóbbi állítást ugyan egyedül II. Andrásra kell szorítanunk; mert más ma-

¹⁾ Innocentius . . . Ven. Fratri — Episcopo Jaurinensi et dilectis filiis — — Abbati de Egres Cisterciensis ordinis etc. Dat. Lugduni VII. kal. Sep. Pontif. nostr. A. V.

gyar királyról nem tudjuk, hogy Egresen volt volna eltemetve; de elhihetjük Martenek az alapítót illető állítását, melynek kútforrását a francia író alkalmasint a pontigniac-i, az egresinek anyakolostorában találta.

Nem mond annak ellent a kevés maradvány sem, melyet Egresen ásatás nélkül találtam.

Az erdőmester kertében láttam három erős tövet, mely az apátsági templom középhajóját elválasztotta a mellékhajótól. E tő nyolczszögű s így oly idomu, minővel a magyarországi templomokban egész le a XVI-dik századig gyakran találkozunk; a tő középpontjának távolsága egymástól mintegy husz és fél láb. Az aracsi templom töveinek középpontja csaknem épen oly távolságban áll egymástól, és a tő alakja szintén nyolczoldalú prisma; Araacs pedig, ha épen nem is Egres tőszomszédságában, de oly messze semmi esetre sem fekszik Egrestől, hogy itt különös befolyást feltenni teljesen feljogosítva ne volnánk. Igaz ugyan, hogy az aracsi templom építését, faragott tagjai után ítélve, már a XIII-dik századba kell helyezniünk, de hát miért ne lehetne az egresi templomot az aracsi mintájának tekinteni, az lehetett, hogy ha bár II. András uralkodása első éveiben építette is. Egyébiránt itt biztos ítéletet hozni már csak azon okból sem lehet; mert az egresi templomnak semmi faragott részlete sem ismeretes, ilyen alkalmasint csak rendes ásatás födőzhetne fel, ezt pedig annál inkább, mivel még látható tövei is már a hajdani padlón állottak.

Az aracsi templomot más magyarországi apátsági egyházakkal szemben nem mondhatjuk kicsinynek; azóban sokkal nagyobb volt annál az egresi templom; mert ez az erdőmester nem épen kicsiny kertjén tul terjeszkedik; legalább oly kongást hallottunk a közel levő uton, midőn azon keresztül hajtattunk, minőt boltozaton átrobogó kocsí szokott előidézni. Ha hallásom nem csalt, az ut alatt létezik, hihetőleg, még most is az altemplom, és ha ez így van, akkor áll Martene kifejezése „*Rex multa cum magnificentia Hergrense Monasterium construxit.*“ Ehhez járul, mit e kolostorról tovább olvasunk Maurus Czinárnál :

„*Fecunda prae reliquis fuit Abbatia Egresiensis, pluraque inter alias S. Cisterciensium Ordini generavit Asceteria. Horum quatuor, utpote: Kercense (a candelis Kerzen) S. Crucis, et Dezanense in Dioecesi Vesprimiensi, saepe laudato Martene teste; de Eremo autem Annalium Cisterciensium fide intra Hungariam novimus: extra Hungariam de Orles, et Landola idem Martene eidem Matri adscribit.*“

Nem lehetett tehát kicsiny az anya, midőn hat leányt szült; de nem lehetett kicsiny, midőn II. András azt sírhelyeül választotta, s ezért több jószágot annak adományozott, miről ismét Maurus Czinár tanuskodik :

„*Andreas II. Rex Hungariae tam liberalis munificusque fuit erga hoc Monasterium, ut passim fundator creditus fuerit. Commutationem bonorum Regem hunc cum Monasterio de Egres, verosimiliter huic, quam sibi utiliore procuravisse, Honorii Papae III. Rescripto a. 1224. ad Egresienses dato docentur. Idem Pontifex ad graves horum querelas eodem anno Regem attente hortatus, ut eos contra multos, inter Sanctum et profanum minime discernentes, nec contentos, quod is bonis eorum prodigaliter debacchentur, nisi ea diripiant, ut praedones, potentiae suae dextera tueatur.*“.

Az előadattokból világos, hogy mennyire érdekes és középkorunk ismeretének bővítésére mily igen hasznos volna, ha Egresen rendes és tudományos ásatást lehetne

eszközölni. Ha nem találnók is meg Jolán és András király sírját, és azokban becsesebb régiségeket, mint a minőt András apjának, III. Bélának sírja szolgáltatott, — mert hiszen a temetkezési pompa az apától a fiúig folyton nőtt, — de találnánk bizonyosan becses építész-i részletet, és alig csalatkozom, hogy ha azokat az imént Kalocsán felfödözöttekhez hasonlóknak mondom, mert ha az egresi kolostor a pontigniacinak leánya volt, ha attól függött, ha ebből népesítették, stíljét is inkább a francia, mint a német iskolából vette, s ez áll a legtöbb magyarországi cistercita épület tekintetében is. Igen nevezetes lenne végre, hogy ha, hallásunk nem csalván, még altemplomra is akadnánk.

Miután a fentebbiek már kiszedve voltak, vettem az 1870-ki „Archaeologiai Értesítő” 2. számát, melynek 56, 57 és 58-ik lapján Molnár Pál és Rómer Floris az egresi romok látogásáról némelyeket megjegyeznek.

Jelesen R. mondja hogy: „a templomon túl is mintegy 500 lépésnyire vannak faldarabok, — hogy a korcsmától a szögletig a vár terület el, mely alatt a Maros folyt, és hogy annak partján is, mint mondják, találtak téglafalakat, faragott kő, alkalmasint a lerombolt templom maradványai, elég van, de a legszebb faragott köveket Rác-Sz. — Péterre vitték és az uradalmi udvarban állították fel”. Továbbá „faragott követ keresvén *Petri Pecskarea* udvarában két boltgerincz-részletet találtam, középett körte-féle tagozattal, oldalt egy-egy bottaggal. A kő magasság 16'', szélessége 10'', vastagsága 17''; a körtetag 4''-nyire, a bottagok 2''-nyire ugranak ki.” Végre: „említették a kertben lelt *mosaikokat*, előfordulnak fehér márvány oszloptalapzatok, vízvezetékek. *Jepta Csonkánál* egy románkori kapitael, sőt a Marosnál égett földet és durva vastag cserepekre is találtam.”

Molnár Pál másolatban ad egy kapitaelt, talán ugyanazt, melyet Rómer is említ, ez minden esetre román kori s régibb a XIII-ik századnál, (én nem láttam); közepén a kehelyt nádalaku levelek veszik körül, két oldalán egy-egy kis csigával; ez a korinthisi oszlopfő egyik elkorcsodása, minőt az ó-román stílus használt. Más faragott követ, melyet M. szintén másol, szentelt-víz-tartónak vél.

Nevezetesebb ezeknél az, hogy M. az egész templom romot, felmérte, azonban a mérveket nem pontosan jegyezte fel; mert rajzában az egyik (fő) hajó 3' 3''-re van téve, mi valóságos képtelenség; itt alkalmasint 3° 3'-nak kell állnia, s így az osztály csak nem négyezet képezett volna, a hosszahajó hosszát 18°-re, az az 108 lábra, adja ha ehhez a minden esetre hosszú szentélyt vesszük, az egresi templom sokkal nagyobb volt az aracsínál. M. két sor pillért ad, mindegyik öt pillérből áll; azonban ezeket négyegesén rajzolja. Holott bizonyosan tudom, hogy nyolczszögűek.

Aracs (Aracha).

Bárány Ágostomnak „Torontálmegye Hajdaná“-ban ezeket olvassuk 55. l.

„*Aracha*, most *Aracs*. Torontálmegye láthatárán, először tünik föl mint kath. parochia 1332—1337-dik évben, a pápai tizedlajstrom C. alatt. Akkor lelkésze András Márton volt. Majd mint város jelenik meg 1422-dik évben, midőn *Aracsot*, Barallhidát stb. más tömérdek birtokkal, Birini Pálnak, a bosniai határparanesnok fiának, Bosnyák-, Rác-, Bolgár- s Albánországok egykori fejedelme rokonának ajándékozá György serviai despota, mint érintett évkori tulajdonosa. De már 1450-ben a torontáli rendeket látjuk ott összeseregelve.¹⁾ Mohács gyászórája ide is elhangzék. Csak később dúlá el e városka virágait az idő. 1536-ban, mint létező helyet említi Oláh Miklós. 1551-ben már várával tünik föl Torontálban, midőn a török jöttére kevés őrei elhagyák. Akkor szept. 18-kán, török járom alá került; és csak a passaroviczi 1718-ki béke menté fel igája alól. A zsarnok alatt parlaggá vált buja viránya e városnak; s még III. Károly alatt, mint nyomorult falu állt. Várának mint szinte falvának nyoma is elenyészett. Hajdan népdús város lehet; mit az *aracsi* templom romjai²⁾ körül szembeötlő tömérdek embercsont is valósít. Régi góthegyháza,³⁾ hol András Márton lelkésze ajtatos fohásza repültek az égbe, jelenleg a puszta magasb téréen nyugszik, a hajdani nagy oltár fölött fölnyúló egy födetlen tornyával⁴⁾ s a homlokán látható ajtajával. Néhány a templomot tartó corinthnyi (sic) oszlop közt, most kényőkre dülnek az üvöltő orkánok. Ilyen ma *Aracs*. Puszta. Volt, s nem igen lesz többé. Hagyományok, csak köznép száján szárnyalnak, tündérik, rémesek, nem igazak. A közelebbi mult években, igen éltes korában elhunyt Balázs János, csanádi ezímetes kanonok gyakori előadásából hallám: miszerint ő, ifju éveiben látta az aracsi góth templomot, s benne még egy kis s a nagy oltárképet (falképet?). E nagy kép sz. Mihályt ábrázolá, magyar dolmányban, sárga eszímában, sarkantyúval s nagy bajuszzsal.⁵⁾ E szép régiségnek (?)

¹⁾ Erre nézve Bárány eredeti documentumot idéz, melyben Aracson egy felhatalmazási okmány tétetik közzé. „Dat. in Aracha quarta proxima post festum beate Lucie Virginis et Martyris anno Dni. etc. MCCCCI.

²⁾ és ³⁾ Az aracsi templom nem góth, — hanem átmeneti izlésű, nem parochialis, hanem apát-sági egyház, tehát András Márton lelkésznek „fohásza” nem itt, hanem a község templomában „repültek az égbe.” Népes volt-e hajdan Aracs városa, nem tudhatjuk; mert minden nyoma eltűnván, egykori kiterjedéséről legkisebb fogalmunk sem lehet.

⁴⁾ Az egyetlen torony, mely a romok fölött emelkedik, „nem nyult föl hajdan a főoltár fölött,” hanem az északi mellékhajó absisa előtt; ily tornya, iker-torony minőségben, a déli mellékhajónak nem volt; mert a fal itt fél lábbal keskenyebb, mint az északi mellékhajóé.

⁵⁾ Pozsonyban is volt és sz. Mártonban van még jelenleg is ily magyarosan öltözött szent, jelesen a pannoniai szent Márton; de a pozsonyi és sz.-mártoni szent, ruhájának szabása után ítélve, már az újabb korba tartozván, az aracsi magyarosan felpiperészett sz. Mihályt sem tartjuk középkorbelinek hanem a török uralma alatt, vagy még későbbben festettnek a falra.

nines sem híre sem hamva. A góth romok (!) is rég összerogynak vala, ha azokat 1827-dik évben, Hertelendy Ignác akkori alispán jelentésére, a vármegye meg nem menti, s a kiskindai kerület által el nem sánczoltatta volna. És valóban mi magyarok, sokan hideg érzéssel nézzük halomba dőlni legszentebb régi ereklyéinket is. Büszke öntudattal törünk újat teremteni s taposni a hajdan koszorújn. Pedig, ki teremteni akar, hátra is kell nézni.“

És a 77-dik lapon.

„*Aracsí vár.* Ki alapítá e várat és mikor? eddigelé történetiróinkból nem értesülhetünk. Aracs városa közelében kelle valaha díszlegnie; s úgy látszik: építtetése már magyarok alatt történt. Oláh Miklós 1536-ban, a Temes nyugoti részén feküdt várakat számlálván el, Aracsról mint várról mélyen hallgat. Csak az 1551-dik évhen szórt először ágyuvillámokat a berohant Mohamet beglerbég táborá Aracs falaira; s a megrémült kevés várór a helyet elhagyván hatalmába keríté. Rövid hadi élete után, ezentúl híre is elhúnyt az *aracsí* várnak. Bástyáit lassanként elrombolá az emésztő idő; s ma a vizsgálódó vándornak helyét sem tudnók megmutatni. Így múlik el minden.“

Fuxhoffer-Czinár „*Monasterol.*“ I. 293. lap.

LXXII.

„*Abbatia de Aracsa.*“

„Qua regni parte Aracsa quondam fuerit, qua ratione ad fratres minores, et quando fuerit devoluta, discimus e manuscripto Josephi Jakovics, Almae Capistranae provinciae ministri provincialis, cuius relatio de conventu isto sic sonat: „In dioecesi Csanadiensi, ac ducatu Sirmiensi situs olim conventus ab Aracha, fundatus (?) ab Elisabetha Regina, consorte Caroli I. regis Hungariae, matre Ludovici I. regis. Sic quippe scribit P. Petrus de Terebesd, tum Matthaeus de Kamanecz provinciae S. Mariae Hungariae alumni, quorum mss. adservantur in archivo ejusdem provinciae, nec non alia mss. ac etiam appendix synodi Pazmanianae: *Conventus de Aracha, ut structura demonstrat, Abbatia fuit.* Postea per reginam Elisabethi tempore viduitatis suae anno 1370. restaurata, ut litterae Georgii XI. testantur, anno 1378. emanatae. Vadingus ad annum 1378. ita consignavit „Gregorius Pontifex antequam hoc anno vitam absolveret . . . in Aracha dioec. Csanadiensis, ad preces dictae reginae Elisabethi fratribus minoribus concessit ecclesiam S. Nicolai cum monasterio adjuncto, ab eadem constructo.“

„Nihil amplius (prosequitur Jakovics) de hoc conventu cruderare potui, quam eiusdem memoriam in testamento Elisabethi fundatricis, apud sanctimoniales Posonienses Ordinis S. Clarae asservato, in quo testamento post reliquos articulos legitur: Item ad opus claustrum de Aracha, si vita comite nobis, perfici non poterit, D florenos auri, unam casulam de atlas flavo cum suis pertinentiis, perlis ornatam, duas nucas¹⁾ argenteas in superiori capella nostra habitas . . . Exstat huius conventus memoria in actis capituli in conventu varadiensi anno 1533. celebrati, ubi guardianus conventus de Aracha institutus legitur P. Joannes de Néstli; fuitque conventus iste custodiae Bachiensi insertus. Desolatus tandem post tempora cladis Mohacsiensis; iamque locus olim celebris, inter rudera consepultus manet . . . Modernis accolis Racha locus hic dicitur.“ „Hactenus Jakovics anno 1781.“

„Exstitisse Abbatiam de Aracha seculo XIII. post incursionem Tartarum, indubium est; nam in Synodo Strigoniensi anno 1256. celebrata post Favum S. Martini et

¹⁾ „Mallem legere: *cruces*. Ceterum vasa spherica, pedibus instructa, hoc aevo nucas audiebant.“ Du Cange: Glossar. art. Nux.“

paucos alios Abbates subscriptus legitur Nicolaus de Aracha*) Quam abbatiam, cum cuiunque alteri ordini tribuendi fundamento careamus: eam illi Benedictinorum, iuxta superius dicta assignamus; cuius ecclesia seculo XIV. fratribus minoribus collata sit. Quae, cum in horum iura sub nomine et titulo S. Nicolai concesserit, verisimile est, abbatiam quoque sub eodem S. Nicolai episcopi titulo viguisse, quam schematismi omnes hodie ignorant.“

Tökéletesen igaza van Czinárnak, midőn az aracsi templomot eredetileg nem a minorita, hanem egyéb szerzetnek tulajdonítja; mert e templom stíljé, a mint látandjuk, a XIII-dik század első felének stíljé s így régiebb a minoritáknak Magyarországra való bevándorlásánál; a régiebb rendekre nézve pedig inkább a benézések, mint a cisterciák vagy premontreiek mellett szól Miklós apátnak fentebb idézett és egyéb benézés apátoké között előforduló aláírása.

Aracs helysége (városa?) és vára nyom nélkül eltűnt, legalább föld fölötti maradványait nem láthatni ez egészen róna vidéken, melyből egyedül a templomrom emelkedik fel. Pestről vasuton Nagy-Kikinda mintegy 10 óra járás, onnan kocsin két óra Beodráig, melytől délfelé, mintegy fél, egész három-negyed óra távolságra fekszik a rom; ezt az utas, mihelyest Beodra déli végére ér, két csoportban látja meg: az egyik a még majdnem egészen fenálló nyugati homlokfalé, s az ehhez csatlakozó hosszahajó csekély falainak maradványaié; a másik csoportot képezik a hosszahajó még fenálló töveinek magas falai, a három félkörű apsis és a torony, mely az északi apsis előtt az ezen oldali mellék-hajó első osztálya fölött emelkedik; mindezen részek még összefüggnek egymással, míg köztük és a nyugati főhomlokzat közt megszűnt a falkapocs. A déli oldal sokkal rongáltabb az északinnál, itt minden tölemolva. nagy, a falragaszszal összetartott darabokban terül el a földön, vagy pedig lezuhant egyik vagy másik lyukba, melyet kincésások vájtak a földbe. A föld színének ezen egyenetlen állapota nehezíti a mérést is, kivált a főapsisban, melynek félkörű zárfaia előtt mély gödör tátong. Bárány arról értesít, hogy Torontálmegye a romot kikindai kerülete által körülsánczoltatta, ez tehát oka annak, hogy a rom mintegy árokból látszik kiemelkedni s hogy a hajdani zárdának semmi fala sem csatlakozik hozzá vagyis, hogy itt a föld színe fölött a zárda épületnek semmi nyomára sem akadunk, ámbár kétségtelen, mikép tudományosan vezetett ásások, ezeknek alapfalait még fölfödözhetnék. Valamint az árokban, úgy a romok közt buján nő a datura stramonium s alacsony fekvése miatt, mindkettőt mocsáros vidék veszi körül. A rom Franyova községhez tartozik, hanem Karácsony László, Beodra részének birtokosa visel reá gondot.

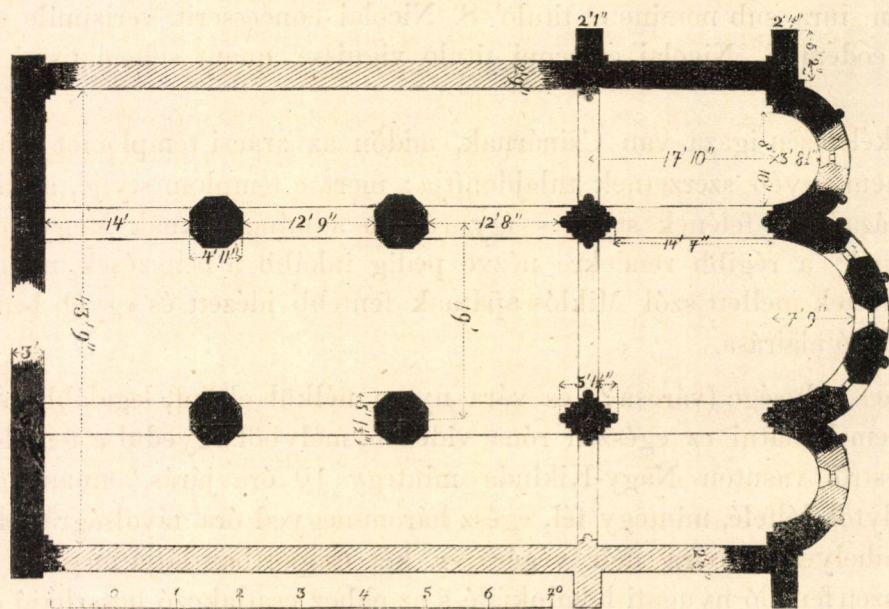
A romnak mai állapotát II. táblánkon Doly Jenőnek igen sikerült metszetében adjuk. Szűkre mért időm nem engedé a tagok magasságainak mérését; de felmértem az alaptervet, mely fametszetben a következő lapon látható. (l. 11. ábra.)

Ezen alapterv felötlőleg hasonlít a libényi, szintén benézés apátsági, templom alaptervéhez, a mint ezt kőmetszetben adja Essenwein, a bécsi „Mittheilung“-ok 1858-dik évi folyama I. tábláján; az egyedüli lényeges eltérés az, hogy Libényben a templom nyugati oldalához ikertorony csatlakozik, toronyközi csarnokkal, míg Aracson ily ikertorony nem létezik, hanem egyetlen egy torony van az északi mellék-hajó első osztálya fölött; e torony azután, az alatta levő osztály idomának megfelelőleg, nem négyzet alaku, hanem keletől nyugatra hosszabb, mint északról délre széles. Volt-e ily torony a déli

* *) Péterffy: Conc. Hung. ad hunc annum P. I. pag. 87.

mellékhajó első osztálya fölött is? — Alig hihető; mert a falvastagság itt fél lábbal csekélyebb, mint az északi mellékhajó megfelelő táján.

11. ábra.

Nem vizsgálhatom itt — mert csak két templomot hasonlítok össze egymással, — vajjon az aracsi és libényi templom a német-, vagy inkább a francia iskola szüleménye-e; de mindamellett idézhetem Essenweinnek véleményét (Mitth. Jahr. 1857. 8. l.), mely szerint a libényi templom, mivel nincs kereszthajója, s mivel a mellékhajó a torony alatt folytattatik, lényegesen eltér az egykoru német egyházaktól. „Der Mangel des Querschiffes u. die Hinzuziehung des Thurmhallen zum Innenraume unterscheiden die Kirche wesentlich von den gleichzeitigen deutschen Bauten.“

A libényi és aracsi alapterv szembetűnő nagy hasonlatosságának daczára, a kettő közt mégis lényeges különbség vagyon valamint szerkezetre, úgy az építészeti elrendezésre nézve is, s ez eltekintve attól, hogy a libényi kőépület, míg az aracsinak anyaga *tégla*: különben mindkettő *ugyanazon stylnek* t. i. a fejlődött románnak, sőt mint már megjegyeztem, ugyanazon iskolának is szüleménye.

A szerkezeti (Construction) különbséget illetőleg, meg kell jegyeznem, hogy a libényi templom falai eredetileg nem voltak bolt-emelésre szánva, míg Aracson a beboltozás már az eredeti tervben fel volt véve. Essenwein szól ugyan a Libényben létezett eredeti boltokról — a mostani bolt mindenesetre Essenwein szerint is későbbi; — de alaptervén nem adja azokat. Eredeti boltozattal bír az ikertorony alatti és közti csarnok és a sekrestye, de legyen szabad, ezeket a templomtól, a támasztó és hordozó tagok csekély-sége miatt, megtagadni; később a tapasztalás és bátorság növekedésével e támaszokra mer-tek, még pedig csúcs-íves boltot feltenni, mitől a XIII-dik század elején, főleg nálunk még óvakodtak. Stylje után ítélve, sőt az akkori czivilizált világ nagyobb távolsága miatt is, az aracsi templom több évtizeddel ifjabb a libényinél, s itt mégis a tő, a fal, az oszlopka sokkal erősebb a libényieknél. Végre Libényben feltűnő aránytalanság uralkodik a templom és a tornyok falvastagsága közt, amazok t. i. gyöngék, ezek módfölött erősek; mert itt eredetileg boltozásra számítottak és ezen eredeti bolt megvan még ma is, ha tehát a

templomot is beakarták volna boltozni, mindenesetre a toronyfalaknak megfelelő erősebb falakat és töveket emeltek volna az egyházban.

Az *elrendezést* illetőleg az osztályoknak (*travée*) száma mindkét templomban ugyanaz, t. i. négy, de Libényben az osztályok sokkal rövidebbek, mint Aracson; mert amott még az ikertorony és a toronyközi csarnok számára helyet kellett nyerni, és még ezen rövidítés s egyuttal szaporítás daczára aránylag a libényi templom mégis rövidebb az aracsinál. Tudjuk, hogy az osztályok, hosszabbítása a bátorság növekedésével jár együtt, hogy tehát a nagyobb osztály újabb időre mutat, s így az osztályokat mindinkább hosszabbították és szaporították, mi által a templomok is egészben annál hosszabbak lettek, minél inkább közelednek a XIV-dik századhoz. Az építészek a templom hossza számára kezdték háromszor venni a középhajónak szélességét és tizenkét és több szélességgel végeztek. Az aracsi templom tehát szerkezeténél fogva is ifjabb a libényinél.

De vizsgáljuk ezeket tüzetesebben.

Az aracsi templomnak egysége, azaz a főhajónak szélessége, tövei középpontjai közt, 19 bécsi lábat teszen, vagyis $20\frac{1}{3}$ régi római láb; mert $\frac{19 \times 1401}{1309} = 20,33'$, (v. ö. a mit az egységet illetőleg az „Arch. Közlem.” 1862-dik évi foly. 26. l. írtam.)

A libényi egyháznak egysége 20,555', vagyis röviden 20,5' bécsi, vagyis 22 régi római láb; mert $\frac{22' \times 1309}{1401} = 20,555'$.

E szerint a libényi egység $1\frac{1}{2}$ bécsi lábbal nagyobb az aracsinál.

Az aracsi templomnak egész hossza mintegy 85 bécsi láb, mi négy és fél egységnek felel meg; mert $19 \times 4,5 = 85,5'$. Ebből kitetszik, hogy a tervező az egyház hosszának meghatározására a szélességet négyszer és félszer vette.

A libényi templomnak hossza egész főkapujának középnyílásáig 82 bécsi láb, azaz = e templom négy egységével; mert $20,5' \times 4 = 82'$. Innen azután nyugati felületéig a falvastagság még mintegy 5 lábot tesz; úgy, hogy az egész hosszmérték 87 lábat teszen.

Az aracsi templom e szerint fél egységgel hosszabb a libényinél azaz aránylag, szélességéhez mérve hosszabb a libényinél, bár absolute két lábbal rövidebb.

Ezen hosszak a részletekben következőleg oszlnak el:

Libény.	bécsi láb	Aracs.	bécsi láb.
Az apsisfal vastagsága	$f = 2,515'$	Az apsis fal vastagsága	$2f = 4,028'$
Az apsis fentője	$2D = 7,544$	Az apsis fentője	$f = 7,866$
Az első osztály kezdetéig	$a = 4,899$		
Az 1-ső „ hossza	$4r = 13,058$	Az 1-ső osztály hossza	$2_3D = 17,898$
A 2-dik „ „	$4r = 13,058$	A 2-dik „ „	$2_3D = 17,898$
A 3-dik „ „	$4r = 13,058$	A 3-dik „ „	$2_3D = 17,898$
A 4-dik „ „	$4D = 15,088$	A 4-dik „ „	$1_2D = 16,454$
A torony közti csarnok	$2k' = 11,992$		
Az ajtó közép-nyílásáig	$\frac{1}{2}f = 1,086$	A főhoml. falvastagsága	$r = 3,021$
Egészben	$82,298'$	A templom egész hossza	$85,063'$
Négy egység, azaz $20,555' \times 4 = 82,220'$		Négy és fél egység, azaz $19' \times 4,5 = 85,500'$	

Megjegyzendő, hogy a meghatározott részletek mérlegei összeadva soha sem adják pontosan az egységek összegét; itt mindig van nagyobb vagy csekélyebb eltérés,

kisebb Libényben, nagyobb (fél lábnyi) Aracson. Tökéletes ugyanazonosságot csak akkor érhetni el, midőn egy részlet mérveit nem a priori azaz rendszerileg, mint itt történt, határozzuk meg, hanem azt az egységek összességének kiegészítő részeként vesszük. Ezen eset is gyakran szokott előfordulni a középkori templomokban; kiegészítő résznek azután rendszeren az utolsó osztályt vesszik: így ha ezen osztályt vesszük Aracson, akkor nem rendszerileg $\frac{1}{2}\mathfrak{D}'$ -ben fogjuk azt meghatározni, hanem 16,454' helyett 16,891'-ra venni, mikor azután tökéletesen kikerül a 85,500'-nyi négy és fél egységnyi hosszmérték.

Hasonlítsuk össze a részletek mérveit:

A *foapsis falának vastag-ág*: Libényben: $\mathfrak{F} = 2,515'$

Aracson: $2\mathfrak{r} = 4,028'$.

Az arány úgy áll, mint $1 : \sqrt[3]{3}$ -hez.

Ha az araci egységet $\sqrt[3]{3}$ -mal szorozzuk, azaz $19' \times 1,732$ -vel leend 32,908' *egylünk* a libényi egység az araci $\sqrt[3]{3}$ -mal szorozott egység, mint a libényi falvastagság az aracihoz, tehát:

$$20,500' : 32,908' = 2,515' : x,$$

x pedig 4,037' azaz valamivel nagyobb 4,028-nál; mert a libényi egységet nem 20,555' hanem, a rövidítés végett csak 20,500'-nak vettem.

Megjegyzem, hogy az araci falvastagságot nem mérhettem meg; mert lábtóm nem volt, melyen ablakaihoz felmehettem volna; de nagy valószínűséggel becsülhettem négy lábra.

Az araci templomnak nemcsak hajói, hanem apsisainak ablaka is keskeny és alacsony volt, a mint ezt réztáblánkon is észrevehetni. Azonban az utóbbi díszesebb volt az előbbinél; mert ámbár a nagy apsis ablakain, bélletök kitörött állapota miatt ily díszet nem látunk, megmaradt a déli apsidiol ablakán egy oszlopkának némi része, mely az ablakot, a fölötte emelkedő ívvel együtt szegélyezte. Az apsis-ablakok oszlop-szegélyezése csak későbbi eredetű, Pécsen legalább nem volt meg soha, és kérdés, hogy még a főapsis oldalán is volt-e oldal-oszlop?

Aracson az apsis-ablak oszlopai helyett féloszlop volt, mely az apsist kívülről öt részre osztotta olyképp, mintha ez a tízszög feléből készült volna; azonban ezen féloszlopnak csak csekély nyomai maradtak fen.

A meglehetősen díszes keleti homlokzat általán véve a legsajnosabb állapotban jutott ránk; itt leginkább rombolt az idő és az ember keze; ki van t. i. szedve az egész talapzat és a korona-párkányzat egészen hiányzik; alkalmasint azért, mert ezt a kőben szükködő vidéken erős építészeti anyagul leginkább felhasználhatták.

De megmaradt e homlokzat bizonyos része, melynek párja nincs Magyarországon, s ez a főapsisnak kőanyagú félkúp-födele. Másutt, a nyugati előminták példájára az apsisok félkúpját csörök fa-fedéllel födtek; itt ellenben keleti szokás szerint a kőanyagú félkúpot fa-födél nélkül hagyták; mit onnan következtethetünk, hogy az utóbbinak legkisebb nyomát sem látjuk az apsis mögött emelkedő középhajó sima homlokfalán.

S ez volna egyike azon nálunk igen ritka példáknak, melyekben a byzanti építészet, mely ily fa-födél nélküli kúpokat használ, befolyást gyakorlott, különben egészen nyugati építészetre.

Az apsis *fentőjének* hossza Libényben $2\mathfrak{D} = 7,544'$

Aracson $\mathfrak{K}' = 7,866'$.

Az arány úgy áll, mint $\frac{2}{3}$ a $\frac{8}{3}$ -hoz, vagyis az 1-hez.

Az aracsi egységnek $\frac{2}{3} = 21,375'$ leend tehát egyenletünk :

$$20,500' : 21,375' = 7,544' : x.$$

x pedig = 7,866' azaz tökéletesen az aracsi fentő hosszával.

A rövi lebb osztályok hossza Libényben $4r = 13,058'$

Aracson csak egy ilyen van $\frac{1}{2} \mathfrak{D}'' = 16,454'$

Az arány közelítőleg úgy áll, mint $\frac{4}{3}$ a $\frac{3}{2}$ -hoz, vagyis az 1-hez.

Az aracsi egységnek $\frac{4}{3}$ -je = 25,333', leend tehát egyenletünk :

$$20,500' : 25,333' = 13,058' : x,$$

x pedig = 16,131', tehát valamivel kisebb a rendszeres uton talált 16,454'-nél.

Az egyetlen *hosszabb* osztály mérve Libényben $4\mathfrak{D} = 15,088'$

Az aracsi három nagyobb osztály mérve $\frac{2}{3} \mathfrak{D}' = 17,898'$.

Az arány közelítőleg úgy áll, mint $\frac{5}{4} : \frac{4}{3}$, vagyis az 1-hez.

Az aracsi egység $\frac{5}{4}$ -je 23,75', leend tehát egyenletünk :

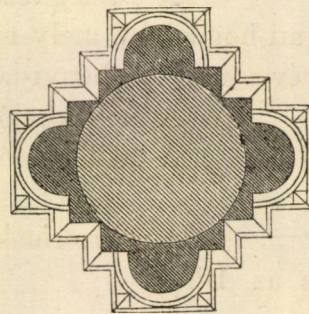
$$20,500' : 23,750' = 15,088' : x,$$

x pedig = 17,480', tehát valamivel kisebb a rendszeres uton talált 17,898'-nél.

Aracson főleg a három utóbbi osztály igen nagy; mert 17,898'-nyi mérvével megközelíti a 19'-nyi egységet, vagyis a főhajó egész szélességét; az osztály ily feltűnő hossza az építész nagy bátorságára mutat; szokott ugyan még ennél nagyobb is előfordulni, a kereszthajó közepén, hol a négyzet (die Vierung) hossza rendszeren egész egységre méretek, de akkor itt a tő is sokkal erősebb a hosszahajó egyéb töveinél.

Hasonlítsuk már most egymáshoz a libényi és aracsi töveket s lássuk átmérőik mily arányban állnak egymáshoz.

Megjegyzendő, hogy a tő az oszlopból eredvén, átmérőjét is csak azon kör átmérőjének tekintették, mely kő anyaggal tökéletesen meg volt töltve, melyet tehát a tő magvának nevezhetünk. Aracson e tő-mag átmérője $4\mathfrak{J} = 5,073'$, a nyolczszög sarka e kör fölött van huzva, úgy, hogy amannak minden oldala a kör peripheriáját érinti. Libényben a tő kereszt-alakú, a keresztnek pedig minden ágához féloszlop csatlakozik, mely utóbbi azonban a kör peripheriáján tul fekszik, tehát nem tartozik többé a tő magvához. Hogy erről világos fogalma legyen az olvasónak, itt közlöm a pécsi székes-egyháznak egyik kereszt-tövét, (l. 12. ábr.) melynek köralakú magva világosabb színnel van kitüntetve, míg a magvához már nem tartozó részei sötétebbek; a libényi tő e pécsihez hasonlít, csak hogy két-két épszögű sarkából egy-egy kisebb féloszlop ugrik ki. A libényi tőmagvának átmérője $2f = 3,516'$.

12. ábra.

Ha már most az aracsi építész meg akarta volna tartani a fentebb kimutatott nagyobb osztály közti arányt a tő alkotásában is, az aracsi tő magvának átmérője minden esetre sokkal kisebbre ütött volna ki, akár az $\frac{5}{4}$ -nyi, akár a $\frac{4}{3}$ -nyi arányt veszi; mert az első szerint kapott volna 4,073'-t, vagyis rendszeresen $4\mathfrak{K} = 4,142'$ -at, az utóbbi szerint pedig 4,320' vagyis rendszeresen $\mathfrak{C} = 4,275'$; de ő a sorozatban (series) még hét taggal felebb ment, egész $4\mathfrak{J}$ -ig = 5073', mely egy taggal nagyobb még a $\frac{3}{2}$ -ed aránynál is; mert ez utóbbi csak 4,887' rendszeresen $2\mathfrak{D} = 4,945'$; s ebből világos, hogy már eredetileg szándéka volt beboltozni az aracsi templomot, s hogy ily szándék Libényben nem létezett; mert ezen egyház elébb épült fel az aracsinál, tehát kevesebb bátorsággal. De az eredeti szándékot Aracson még más körülmény is biztosítja,

t. i. hevederíveinek és gerincezeinek alakzása; mert az elébbiek csak egyszerű épszöget képeznek, az utóbbiak pedig, szintén külön tagozás nélküli hengertagból (Stab, boudin) képezvők.

De ha az aracsi építész terveit, melyeken a magas középhajó boltozataival nyugszik, sokkal erősebben alkotá, mint azokat az eredetileg boltozatlan libényi templomban alakítani szükséges volt, bátorsága és értelme ismét kitűnik abban, hogy az aracsi hossz-hajó falai vastagságában a libényiekénél sokkal csekélyebb mérvvel élt; mert itt ismét a fentebb felhozott az 1-hez való $\frac{1}{3}$ -nyi arány áll be.

A hossz-hajó hosszfalainak vastagsága Libényben $r = 3,259'$

Ugyanazok vastagsága . . . . . Aracson $\frac{1}{2} a = 2,261'$.

A libényi egység $\frac{3}{4}$ -de 27,408', leend tehát egyenletünk:

$$27,408' : 19,000' = 3,259' : x,$$

x pedig = 2,259' vagyis, csekély különbséggel, 2,261'-hez.

Ha azonban a toronyfalak erősségére átmegyünk, valóban még inkább fogunk csodálkozni az aracsi építész merészségén; mert itt a libényi iker-torony és az aracsi torony falai közt legkisebbre vevén a toronyfal vastagságát, találandjuk azt:

Libényben $\frac{1}{2} f' - ra = 5,186'$

legnagyobb vevén Aracson $\frac{1}{2} k' - ra = 2,774'$.

S így a libényi arány úgy áll az aracsihoz, mint $\sqrt{3}$ az 1-hez.

A libényi egység $\sqrt{3}$ -je = 35,506'; leend tehát egyenletünk:

$$35,506' : 19,000' = 5,186' : x,$$

x pedig = 2,775'-tel, tehát az aracsi toronynak falvastagságával

Igaz ugyan, hogy az aracsi torony sohasem volt oly magas, mint a libényi iker-torony; mert négyszöge nem haladja túl a középhajó magasságát, és az itt kezdődő nyolcszög már a torony sisakját, vagy födelét képezi: mindazáltal még úgy is csodálkoznunk kell az építész merészségén, ki tornyát ily csekély vastagságú falra, úgy szólván, a légbe akasztotta.

E toronynál nevezetes még az is, hogy az, mint már említve volt, nem mint a középkor más tornyai, négyzet, hanem hosszúknak négyszöget képes; hossza keletről nyugatra, szélessége északról délre tart.

A torony északi falának ezen csekély átmérője ellenében, meglepő, hogy a nyugati homlokfal, mely mitsem hord, erősebb a torony falánál, lévén ez ugyanazon betűből véve, mely a libényi hossz-hajó falát határozta, t. i. r -ből = 3,021'.

A mellékhajó Aracson absolute és aránylag szélesebb a libényinél.

A mellékhajó szélessége Libényben $4 \mathfrak{E} = 12,320'$,

„ „ Aracson $2 \mathfrak{A} = 12,844'$.

Az aracsinak aránya tehát úgy áll a Libényihez, mint $\frac{2}{3}$ az $\frac{4}{3}$ -höz vagyis az 1-hez.

Az aracsi egységnek $\frac{2}{3}$ -da 21,375', leend tehát egyenletünk:

$$20,500' = 21,375' = 12,320' : x,$$

x pedig = 12,845'-bal.

Az apsidiolok fentője ellenben Aracson sokkal kisebb mint Libényben.

Apsidiol-fentő Libényben $\frac{1}{2} f' = 5,186'$,

„ „ Aracson $2 \mathfrak{G} = 3,807'$.

Itt a $\frac{1}{4}$ -hezi $\frac{3}{4}$ -nyi arány áll be.

A libényi 20,500'-nyi egységnek $\frac{3}{4}$ -de 25,625', leend tehát egyenletünk:

$$25,625' : 19,000' - 5,186' : x,$$

$$x \text{ pedig} = 3,836' \text{-bal.}$$

Összehasonlítottuk a libényi alaptervet az aracsi alaptervvel s úgy találtuk, hogy az utóbbiban feltűnő az építészeti bátorság roppant növekedése, mely csak a szerkezet tudományának nevezetes haladásából magyarázható meg; itt a két templom építkezése közt több évtizednek kellett lefolyni, hogy a tapasztalás ily eredményre juthasson; de a libényi egyház 1207 körül emeltetvén, alig hiszem, hogy az aracsi a XIII. század negyedik évtizede előtt emelkedhetett volna, ha csak más feltevéshez nem akarunk folyamodni, mely szerint t. i. az aracsi templomnak építészte közvetlen Franciaországból jött volna hozzánk; mondom Franciaországból; mert ezen korban a francia laikusok iskolája a tapasztalásban és bátorságban minden esetre sokkal előbbre volt a németekénél; de ezen iskolának befolyást kellett gyakorolni az akkori szerzetes-építészetre is s így nem valószínűtlen, hogy az aracsi benczés-kolostornak építészt franczia benczésben kell keresnünk.

Az aracsi templom, távolról tekintve, kőépületként tűnik fel, e tekintet daczára főzöme, minden fala és hordó-tagjainak belseje téglából van szerkesztve. E szerint nem mondhatjuk, hogy ezen egyházban valóságos téglá-épülettel bírnánk, oly téglá-épülettel, minőt Adler ismertet Poroszországnak azon vidékeiből, hol a kő ép oly ritka, mint Bánságunkban; de más részt nem kárhoztatjuk építőjét sem, mintha t. i. elfelejtkezett volna azon sarkalatos építészeti szabályról, mely szerint a szerkezetnek párhuzamban kell lenni az alkalmazott anyaggal, vagyis az előbbinek szorosan alkalmazkodnia kell az utóbbihoz.

Nem kárhoztathatjuk pedig azért; mert, valamint másutt az épület zöme, kivéve a zárfalak faragott kővel ruházását (Verkleidung), mint itt téglából, csak törött kőből áll: úgy itt is, valamint másutt, a tulajdonképi építészeti tag, a dísz épen úgy, mint az architectonicus fő-részlet, faragott kőből van szerkesztve.

Ila II-dik réztáblánkat tekintjük, látni fogjuk, hogy valamennyi tő, valamennyi gerinczhordó (Dienst), valamennyi ív faragott kővel van ruházva, faragott kőből van szerkesztve a főhomlokzat nagy rózsá-ablakja is; egyedül a párkányzatokról nem állíthatjuk ugyanezt; mert a folytonos párkányzatnak legkisebb nyomára sem tudtam akadni. A valóságos, tulajdonképi középkori tégláépületekben főkép a párkányzat az, melyen a téglá-építkezési jellem nyilatkozik, sajnálnunk kell tehát, hogy e tekintetben az ítélet ma már lehetetlen.

De van egy más körülmény, mely magára vonja figyelmünket, és ez a téglaszerkezetű súlymentesítő ív (Entlastungsbogen); ilyen ívet épületünkön csaknem minden kőív fölött találunk, találjuk azt a közép- és mellékhajó választó ívei (Scheidebogen) találjuk az előbbinek magas falívei fölött, találjuk a kapuzat csúcsa, találjuk a rózsá-ablak fölött, és pedig az utóbbi helyen ezen súlymentesítő ív nem körív, mint másutt, hanem csúcsív, egyik tanúságául annak, hogy már az átmeneti korszakban vagyunk.

Az építészeti anyagra nézve ezt meg kell jegyeznem: a kő elég könnyen munkálható homokkő, honnan került, nem tudom, de bizonyos hogy távolról hozták; mert követ az egész vidéken alig látni. Ismerjük Alföldünk és Bánságunk északi részének kőbeni szűkölködését.

De ha a felső Bánságnak nincs kőve, volt jó téglája, sőt az ott előforduló agyagföld most is a régi levén, még ma is jó téglát lehetne e vidéken készíteni. A Bánság három

régi épületein vizsgáltam a téglát : Csanádon, Egresen és Aracson, és csaknem egyneműnek, csaknem egy minőségűnek találtam ezen, igaz, egymástól nem messze fekvő helyeken. A téglák erősen, igen jól van égetve, néha belsejében mintegy koromfeketére. Feltűnő e téglának intenzív vörös színe s e tekintetben hasonlít a második, azaz XIII-dik századbéli kalocsai székes-egyház tégláihoz, melyek ugyanis tűzes vörösek ; azonban, valamint ez utóbbi, úgy a bánsági téglák sem éri el jószág tekintetében ama téglát, melylyel, mint sz. István korabelivel Fehérvárott és Kalocsán megismerkedtem. A téglavetés tehát nálunk sz. István korától a XIII-dik századig s innen tovább hanyatlott, lassanként elmosódott a római tradíció, a római technika ; ellenben fejlődött a kőművesség, a kőfaragás.

Oly roppant nagy téglával, minő a pajtából kikerült sz. István korában, az idő folytán nem találkozunk többé ; de Kalocsán megmaradt a tégláknak a mieinknél nagyobb mérve még a XIII-dik században, sőt még később is, úgyszintén e mérvek Kalocsán nagyon is változtak ; ellenben az aracsi templom téglái alig különböznek mérveikben egymástól ; ezek átlag a következők :

a téglák hossza 10 egész 10 és fél hüvelyk,
 „ szélessége 5“,
 „ vastagsága 2,5“.

Az aracsi templom külső falszíne alkalmasint nem volt vakolva, de a belső vakolat több helyen fenmaradt, volt-e ezen valaha falkép? — nem tudhatjuk ; mert a Bárány által említett falképet a templom építésével egykorúnak semmiképen sem tarthatjuk.

Fentebb említém, hogy az egresi templom-romnak a földből csekély részekkel kikandikáló tövei nyolczszögűek, ugyanezen alakban jelen meg az aracsi egyháznak két nyugati tőpárja, míg az apsisokhoz közelebb álló, a keleti tőpár a keresztidomát, a négy ágból kiszökő fél oszloppal vagy gerinczhordóval tünteti elé, a tő ezen gerinczhordójának azután hasonló gerinczhordó felel meg, mely a főapsis északi és déli falából szökik ki.

A tő és a gerinczhordó lába nagyon hasonlít a kalocsai hasonnevű taghoz, főrésze, itt is, mint amott, a két henger az azok közt bemélyedő horonynyal ; a mi pedig különösen francia iskolára mutat, az az alsó hengernek kiváló túlsúlya az apróska felsőn és a kerekded horonynak nagy mélysége, mivel a két kiszökő tag mögé csaknem a láthatlanságig vonul vissza, s így hathatós árnyvonalat képez, mely a domborodó tagozatot sikerteljesen választja el.

Az oszlopfő állapota általában véve megrongált, mindamellett a stylisált növény természeti előmintájára még ráismerhetni és ez vagy a sóska- (*rumex acetosella*) vagy a cinadonia (*chelidonium majus*) levél, hanem úgy idomítva át, hogy a levél végén erős és alkalmasint nagyon kiszökő bimbóvá foglaltatott össze, így felelvén meg a fölötte emelkedő és szintén meglehetősen kiszökő bolt-gerincznek, melynek tartására volt rendelve. Azon kapitael, mely a fő-apsis és a déli apsidion közti faloszlopot koronázza, még emberi alakot is mutat kiemelkedve a levéldísz közül és szétterjesztett karjával a fölötte emelkedő vállkövet mintegy tartva. Az alak igen megrongált állapotban jutott ránk, alteste körül inkább kötényre, mint más ruhanemre ismernénk. A fenmaradtak közt ezenkívül több alakos kapitael nem fordul elő.

Feltűnő, hogy a kapitaelek fölött tagozott vállkő nincs, hanem e helyett igen egyszerű negyedhenger választja el az alsó növénydísz a felső nagyon is egyszerű heveder- vagy félhengergerincztől.

Mi a fenmaradt ablakokat illeti, a már érintett apsis ablakon kívül első helyen áll a főhomlokzat rózsza-ablakja, melyen még osztályozásnak több nyoma látszik, a nélkül,

hogyan tudnók : vajjon bírt-e valaha küllővel? — A főhajó magas ablakai keskenyek és igen magas helyen kezdődnek, faragott kő-ruházatu bélletök igen egyszerű. Díszesebb ezekenél a torony két ablaka, a keleti és nyugati, a kettős osztály fölött itt még tompa csucsot is látunk. A többi torony ablak szintén egyszerű, de csaknem valamennyi csucsíves, ellentétben a templom kerekzárású ablakával. A mellékhajó valamennyi ablaka a színtfallal tűnt el; úgy szintén a kapu is, mely alkalmasint a kolostorból a déli mellékhajóba vezetett.

Még sajnosabb ennél, hogy a főkapu hajdani szerkezetére jelenleg egészen kitört nyílásából, rá nem ismerhetünk. Körülbelül csak annyit tudunk, hogy béllete nem szokhatott ki, s így különösen tagozva nem lehetett.

Általán véve az aracsi templomnak kiszökései csekélyek voltak, valóságos tám egyedül a két apsidiol kezdetén állott, annak külső színén; ellenben a főhomlokzat sarkán volt csak jelentéktelen falszalag (Lissene); mert kiszökése igen csekély és nagy szélességével nem áll arányban.

Mondják, hogy az aracsi templomrom az 1863-dik év dec. 13-kaig sokkal jobb karban állott, midőn ugyanis Lucza-napján, a rendkívüli szélvész ledöntötte mellékhajói falait és tornyának felső részét; most e rom elkerülhetlen és tökéletes veszte felé közeleg; mert nincs hozzá oly közel fekvő helység, melynek számára parochialis templommá lehetne alakítani; legyen szabad tehát remélni, hogy a jelen leírásen kívül még más tüzetesebben szóló emléke is fog készülni addig, míg végképi elenyészte készülhet.